

81.24к-3

№ 49

АНАТОЛІЙ НЕЛЮБА

ТРІЗВИСЬКА МОЇХ ОДНОКАШНИКІВ

Науково-популярний нарис

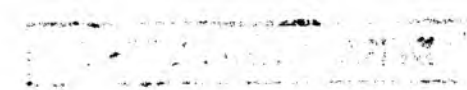
МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ХАРКІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
імені В.Н. Каразіна

ХАРКІВСЬКЕ ІСТОРИКО-ФІЛОЛОГІЧНЕ ТОВАРИСТВО

АНАТОЛІЙ НЕЛЮБА

ПРИЗВИСЬКА МОЇХ ОДНОКАШНИКІВ

НАУКОВО-ПОПУЛЯРНИЙ НАРИС

НБ ВНУС

800906

УДК 811.161.2'373.23
ББК 81.2Укр-3

Н 13

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до Державного реєстру видавців, виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції ДК № 3281 від 18.09.2008

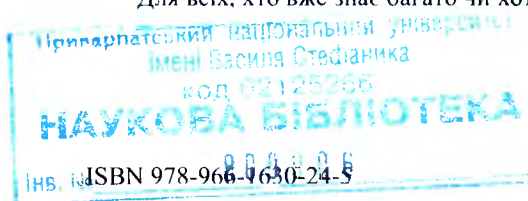
Рекомендувала до видання
кафедра української мови
Харківського національного університету
імені В.Н. Каразіна
(протокол № 9 від 12 лютого 2015 р.)

Рецензенти:
професор Муромцев І.В. (Харків)
професор Поповський А.М. (Дніпропетровськ)

Н49 Нелюба А. Прізвиська моїх однокашників: Науково-популярний нарис.
– Х.: Харківське історико-філологічне товариство, 2015. – 100 с.

У нарисі на основі наявної ономастичної теорії відтворено прізвиськовий реєстр вихованців Михайлівського дитячого будинку як цілісне мінливе явище, з його структурою, особливостями творення, з формальними і функційними змінами. Дитячі неофіційні імена описано в контексті загальноукраїнських національних традицій прізвиськотворення, у контексті типів і способів номінації. Невід'ємним складником і природним продовженням нарису є Словник, у якому подано тлумачення-етимологію прізвиськ, умови й прецеденти їхньої появи, особливості використання.

Для всіх, хто вже знає багато чи хотів би знати про прізвиська дітей.

© А. Нелюба, 2015

*Олександрі Іллівні Деменській,
садівникові дитячого будинку –
нашому доброму й тихому
янголу-хранителю,
присвячую*

Дім, збудований дітьми

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА	6
ТЛУМАЧЕННЯ ВИКОРИСТАНИХ ТЕРМІНІВ.....	7
РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА.....	8
1. СТАТУС І ОСОБЛИВОСТІ ПРИЗВИСК У СИСТЕМІ АНТРОПОНІМІВ	
1.1. Мовознавче підґрунтя дослідження	9
1.2. Умови, мотиви і прецеденти появи прізвиськ (соціальний аспект)	12
1.3. Функції прізвиськ вихованців	16
1.4. Про індивідуальність й унікальність прізвиськ	19
2. ТИПИ, СПОСОБИ І ЗАСОБИ НОМІНУВАННЯ	22
2.1. Словотвірні способи прізвиськотворення	23
2.2. Синтаксичні способи прізвиськотворення	27
2.3. Семантичні способи прізвиськотворення	30
3. СИСТЕМОПОРОДЖУВАЛЬНІ ВЛАСТИВОСТІ ПРИЗВИСК	35
ВИСНОВКИ	37
СЛОВНИК	40

ПЕРЕДМОВА

Наукові праці про власні імена (у тому числі й про власні імена людей) в основі своїй спрямовано на вивчення історії, минулого – та й сама наука про власні імена вважається “сугобо історичною наукою”. Такий стан є цілком природним, оскільки власні імена є живим музеєм історії не тільки імен і назовництва загалом, а й історії села, землі, держави, історії етикету. Ось чому названі праці здебільшого адресовано фахівцям у галузі мовознавства, історикам, етнографам.

Безпосереднім поштовхом до збирання й опрацювання матеріалу, до його оприлюднення стало бажання зберегти в часі унікальне й неповторне явище – мовотворчість дитячого товариства, якого вже давно немає.

Прізвиська цього товариства, крім спільних для всіх власних назв ознак і наукових цінностей, мають низку своїх особливих принад: вони є чи не єдиним засобом виявлення мовної творчості дитини без втручання і настанов дорослих, вони й засвідчують мовотворчість дитячого товариства, увиразнюють основи світобачення і світовідчуття його учасників, унаочнюють систему індивідуальних і колективних цінностей й антицінностей, є засобом визначення місця і статусу окремого вихованця в товаристві.

Звичайно, матеріал цієї книжечки не може змагатися значущістю з наявним у розпорядженні науковців матеріалом, тому в цій праці читач не знайде якихось надзавдань щодо удосконалення чи зміни наявної прізвиськової теорії, її заперечення чи всеохопного схвалення. **Завдання** досить скромне: відтворення прізвиськотворчих процесів у маленькому відносно закритому дитячому товаристві, визначення причин, умов і передумов появи, особливостей функціонування і замирання прізвиськ. Досліджень прізвиськ як системи (системи цілісної, динамічної, зі своїми особливостями) у зв'язку з побутовими, психологічними, естетичними та іншими чинниками існування окремого соціуму, які в сукупності становлять єдине-цілісне утворення, немає. Ось чому зазначені процеси відтворено в контексті тісної взаємодії мовних і позамовних реалій, в яких з'являється прізвисько і за межами яких не може існувати.

Крім того, цією працею автор хотів би відновити колись поширений, а тепер занедбаний в українській науці жанр науково-популярних нарисів. І водночас – змінити поширені уявлення чи й заповнити лакуну в тих уявленнях про життя вихованців дитячого будинку.

Сподіваюся, що ця книжечка стане у добрій нагоді не тільки науковцям, а й усім, кого цікавить життя дітей.

Автор вдячний рецензентам-професорам *Ігорю Муромцеву* й *Анатолію Поповському* за добрі поради й настанови у створенні цього Нарису, *Артему Нечаусову* й *Олександрові Нелюбі* за прекрасне художнє оформлення книги.

ТЛУМАЧЕННЯ ВИКОРИСТАНИХ ТЕРМІНІВ

Антропонім – власна назва людини (різновиди: прізвище, ім'я, ім'я по батькові, прізвисько, псевдонім, нік).

Антропонімія – розділ ономастики, предметом дослідження якої є власні імена людей, закономірності їхньої появи, розвитку і функціонування.

Апелятив – загальна назва як протиставлення власній назві.

Дефініція – визначення поняття через його істотні й необхідні ознаки (стосується термінів).

Дериват – слово, утворене за наявними в мові моделями з використанням словотвірних способів (суфіксація, префіксація, основоскладання, утинання контамінація та ін.).

Етимологія – 1) розділ мовознавства, що досліджує історію й походження окремих слів і їхніх частин, фразеологізмів; 2) історія й походження фразеологізмів, окремих слів і їхніх частин.

Конотація – додаткові до основного значення змістові чи стильові відтінки у слова, словосполучення чи виразу.

Метафора – семантичний процес перенесення назви одного предмета на інший на основі їхньої подібності.

Метонім – прізвисько, утворене на основі суміжності чи дотичності з іншою назвою (власною чи загальною).

Метонімія – семантичний процес перенесення назви одного предмета на інший на основі їхньої суміжності, дотичності.

Ожаргонювання – процес зміни статусу мовної одиниці: переведення її з розряду загальномовної, діалектної, літературної і надання статусу жаргонової.

Онім – слово чи словосполучення як власне ім'я (протилежне до апелятива).

Ономастика – галузь мовознавства, предметом дослідження якої є власні імена, їхнє походження і функціонування (розділи: антропонімія, топонімія).

Ономастикон – сукупність власних назв нації, території, окремого соціуму.

Прізвиськове гніздо – сукупність прізвиськ різних способів творення, пов'язаних із вихідним прізвиськом.

Субституція – заміщення кінцевого елемента твірної основи (його усікання) іншим словотвірним засобом, як правило, суфіксом.

Суфікс – словотвірний засіб, який приєднують у постпозиції до твірної основи.

Суфіксація – спосіб творення нових слів чи їхніх форм за допомогою суфіксів.

Твірна основа – слово, словосполучення, аббревіатура (без закінчень), від яких утворено нові назви.

Утинки – слова, утворені способом утинання якоїсь їхньої частини.

Формант – сукупність засобів, за допомогою яких утворено прізвисько (у прізвиськотворенні використано один із різновидів – суфікс із закінченням).

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА

- Берында П. Лексиконъ славеноросскій і імень толкованіе / Відп. ред. К.К. Цілуйко. – К., 1961. – 272 с.
- Герасимчук В.А., Нечипоренко А.Ф. Антропоніми: історія і сучасність. Навчальний посібник. – Кам'янець-Подільський: Абетка, 2002. – 151 с.
- Глинський І.В. Твоє ім'я – твій друг. – К.: Веселка, 1985. – 238 с.
- Горпинич В.О. Прізвища степової України. Словник. – Дніпропетровськ, 2000. – 408 с.
- Демчук М.О. Слов'янські автохтонні особові власні імена в побуті українців XIV–XVII ст. – К., 1988. – 169 с.
- Етимологічний словник української мови: в 7 т. – Т. 1–6. – К.: Наукова думка, 1983–2013.
- Керста Р.Й. Українська антропонімія XVI ст.: Чоловічі іменування. – К.: Наукова думка, 1984. – 152 с.
- Коваль А.П. Життя і пригоди імен. – К.: Вища школа, 1988. – 240 с.
- Масенко Л.Т. Українські імена і прізвища. – К., 1990. – 48 с.
- Муромцев І.В. Нотатки про прізвисько і назвисько (і навколо них) в українській та світовій ономастиці: статус, склад, зміст, форма, еволюція [у друці]
- Наливайко М.Я. Неофіційна антропонімія Львівщини: Дис. на здобуття наук. ступеня канд. філолог. наук. – К., 2011.
- Редько Ю.К. Довідник українських прізвищ. – К. 1969. – 256 с.
- Редько Ю.К. Сучасні українські прізвища. – К.: Наукова думка, 1966. – 216 с.
- Скрипник Л.Г., Дзятківська Н.П. Власні імена людей. Словник-довідник. – К.: Наукова думка, 1996. – 336 с.
- Словник прізвищ Північно-Західної України. У 3-х т. – Т.1: А-И / Упор. Г. Аркушин. – Луцьк: Вежа, 2009. – 412 с.
- Сухомлин І.Д. Питання антропоніміки в українській мові: навчальний посібник. – Дніпропетровськ, 1975. – 110 с.
- Українська мова. Енциклопедія. – К.: Вид-во “Українська енциклопедія” ім. М.П. Бажана, 2000. – 752 с.
- Худаш М.Л. З історії української антропонімії. – К.: Наукова думка, 1977. – 236 с.
- Чабаненко В. Словник прізвищ нижньої Наддніпрянщини. Словник. – Кн. 1. – Запоріжжя: ЗНУ, 2005. – 262 с.
- Чабаненко В. Словник прізвищ нижньої Наддніпрянщини. Словник. – Кн. 2. – Запоріжжя: ЗНУ, 2005. – 232 с.
- Чучка П. Антропонімія Закарпаття. Монографія. – Ужгород, 2008. – 671 с.
- Чучка П. Прізвища закарпатських українців: Історико-етимологічний словник. – Львів: Світ, 2005. – 702 с.
- Шульська Н. Словник прізвищ жителів межиріччя Стиру та Горині. – Луцьк, 2008. – 164 с.

1. СТАТУС І ОСОБЛИВОСТІ ПРИЗВИСК У СИСТЕМІ АНТРОПОНІМІВ

Особливості появи і функціонування прізвищ у дитячих колективах зумовлюють виділення таких прізвищ в окремий клас – *шкільні* чи *учнівські прізвиська*. Прізвиська моїх однокашників засвідчують, що в дитячому будинку (як специфічному дитячому закладі) прізвиськова система по суті відрізняється від шкільних прізвищ. У зв'язку з означенням вона становить *унікальне явище* як у контексті загальнонаціональних, так і шкільних традицій прізвищотворення і прізвищовикористання.

Яка ж специфіка прізвищ моїх однокашників? Чим зумовлена? У чому виявляється? Які підспудні важелі й механізми існування й функціонування самої системи?

1.1. Мовознавче підґрунтя дослідження

Сьогодні в українській антропонімії існує безліч прекрасних праць теоретичного і лексикографічного планів. З-поміж них праці таких науковців, як О. Антонюк, Г. Аркушин, І. Ковалик, М. Наливайко, В. Німчук, Ю. Редько, І. Сухомлин, М. Худаш, Н. Шульська та ін. Власне дослідження цих та інших науковців, наявна мовознавча теорія називання людей, досліджені особливості українського імені, прізвища, прізвиська і лягли в основу нарисів, стали добрим підґрунтям для нього й подальшого викладу. Сам виклад особливостей прізвищ цього товариства здійснено у порівнянні з наявним в українській лінгвістиці матеріалом.

Побіжно зауважу: аналізуючи запропонований читачеві фактичний матеріал, начною мірою спирався на працю П. Чучки “Антропонімія Закарпаття”. Ця фундаментальна праця з'явилася 1969 року і присвячена українським власним назвам людей окремої землі – Закарпаття. На мою думку, вона залишається добрим посібником-зразком для науковців-дослідників будь-яких власних назв, а своїм матеріалом, способом викладу доступна й корисна навіть далеким від мовознавчих проблем людям.

Проте основним досягненням цієї праці є інше. Її автор цілком справедливо зауважує, що наукова байдужість до власних імен людини, ігнорування їх, недооцінка спричиняє “втрату чи не найкращої можливості вивчати найрізноманітніші процеси творення, функціонування та відмирання антропонімів у природних для цих назв умовах”¹. Досліджуваний матеріал, його інтерпретація, наукові аргументи свідчать, що дослідник використав ті ‘найкращі можливості’, створивши справжній пам'ятник іменотворчості закарпатців.

Значний обсяг цієї та інших праць присвячено одному з давніх в українській культурі засобів іменування – прізвищам.

¹ Чучка П. Антропонімія Закарпаття. Монографія. – Ужгород, 2008. – С. 8.

Загальний аналіз досліджень прізвищ в українському мовознавстві засвідчує зосередженість науковців на двох визначальних аспектах – територіальному й часовому. Такий стан є цілком обґрунтованим, об'єктивним і своєю чергою зумовлює загальну тематику самих досліджень: діалектно-говіркова специфіка прізвищ, прізвиська в контексті національного ономастикону, прізвиська тієї чи тієї часової епохи, прізвисько як передумова появи прізвища; звичайно, обов'язковим елементом є дослідження причин, способів і засобів творення прізвищ. Значущість таких досліджень не викликає ні найменших сумнівів.

У сучасній ономастиці (у тому числі і в українській) окреслено сукупність теоретичних питань прізвиськової теорії, що потребують свого підтвердження, уточнення чи заперечення. Назву найпомітніші і найчастотніші з-поміж них:

- наявність суперечок щодо визначення дефініції терміна прізвисько,
- зарахування прізвищ до мовних і соціальних випадковостей,
- визначення статусу прізвищ як невмотивованих мовних одиниць,
- прізвиська є виявом порушенням антропонімних моделей,
- необов'язковість і додатковість прізвищ,
- визначення функції прізвищ як деякої номінативно-ідентифікаційно-диференційної триєдності.

Подальший виклад здійснено в контексті названих постулатів і проблем, з їх урахуванням.

Хоча прізвиська й мають давню історію вивчення, проте в сьогоднішній лінгвістиці, у культурології наявні суперечки щодо використання назв для самого явища, окреслення його меж і відповідно визначення дефініції самого терміна. У зв'язку з означенням зверну увагу на деякі аспекти.

1. Передусім зауважу, що не ставлю знак рівності між *прізвиском* і словами *поганялово*, *кликуха*; прізвиська є ширшими і від *дражнілок* (саме до них переважно зводять дитяче прізвищотворення), відрізняються і від так званих *назв по-вулишному*, *назвиц*, *назвицьк*. У цій праці з-поміж згаданих назв прізвисько визначаємо як назву роду, інші – видовими.

2. Традиційно до прізвищ зараховують лише власні назви, які отримала особа на підставі тієї чи тієї ознаки (зовнішньої чи внутрішньої) або події чи отримала такі назви у спадок. У такий спосіб науковці безпідставно звужують прізвискоіменування, залишаючи за його межами помітні різновиди (зокрема, відпрізвищні назви-звертання, відпрізвищкові прізвиська як наслідок мовної гри тощо).

Тут не варто звертатися до конкретних суперечок, до їхнього аналізу, проте важливо зауважити: прізвисько – передусім це явище народжується, формується й існує поза межами офіційно-ділового спілкування; однак такого твердження замало, бо тоді й неофіційні форми імен зразка *Вася*, *Петько*, *Маринка* також треба вважати прізвисками. Ось чому в мовознавстві визначальною й необхідною називають ще одну ознаку – це *додатковий* до імені, імені по батькові й прізвища елемент називання особи.

На такому загальному визначенні поки можна зупинитися: щонайменше воно уможливило виокремлення прізвищ від інших імен людини і відповідно окреслює межі дібраного для аналізу матеріалу.

Прізвиська є складником системи власних назв, проте ізначально відрізняються від них: завдання сучасних власних імен – вказати на особу, виділити її із групи інших, а не повідомити про неї щось. Тобто власні імена не несуть ніякої інформації про її носія (статус, особливості характеру, інші ознаки). Прізвиська, навпаки, належать до імен, які характеризують чи індивідуалізують особу. Лише вказувати на предмет чи особу прізвиська можуть за умови їхнього успадкування від першоносія до його спадкоємців. Наприклад, жінка мала видільну особливість характеру, поведінки – з причини чи без такої “чиплялася”, прискіпувалася до інших, через що й отримала прізвисько *Реп'яшка*; її вже доросла донька (а потім і онука) отримали таке прізвисько у спадок, не маючи відповідних поведінкових особливостей.

У зв'язку з цим треба згадати деякі закономірності-зміни особливостей прізвищ під час їхнього успадкування.

По-перше, особливості появи прізвиська наявні в ситуації приймаків. У селі Михайлівка чоловіка-приймака називають не за його прізвищем, а за прізвищем сім'ї дружини (*Гарашки* → *Гарашківський*); у цьому разі прізвиська виконують функцію вказівки на належність до сім'ї, ширше – до роду, а не на індивідуальні особливості їхніх носіїв.

По-друге, первісну мотивацію успадкованого прізвиська могли знати його носії і користувачі як у час появи, так і по перебігу довгого часу. Наприклад, прізвисько *Тимошівський* отримав син Тимофія (Тимоша) Дмитро, а пізніше і його дружина; дві доньки й онуки Тимофія (усупереч очікуваному *Дмитрівські* чи *Митьківські*) також були *Тимошівськими*; мало того, зяті й ті мали назву *Тимошівський/Тимошівські*; сьогодні і правнуки мають таке прізвисько і розуміють його мотивацію.

По-третє, мотив(и) появи успадкованого прізвиська з часом могли забутися. Наприклад, дід Яків мав прізвисько *Гапко* – ніхто в селі не пам'ятає причини й мотивів появи прізвиська; його донька успадкувала це прізвисько, але з відповідними загальномовними словотвірними модифікаціями позначення доньки за іменем батька – *Гапчиха*; відповідно до загальномовних словотвірних правил його онук повинен був отримати прізвисько належності за матір'ю – *Гапчишин* (порівняймо *Домаха* → *Домашин*, *Дзюбиха* → *Дзюбишин*), проте усупереч очікуванням успадкував прізвисько від діда і також був *Гапком*.

Отже, успадковане прізвисько змінює своє первісне призначення у напрямку від позначення ознаки, властивості його першоносія до звичайної вказівки на спадкоємців.

Дитячі прізвиська цього товариства свідчать про інше: всі з'явилися внаслідок наявності видільної ознаки (зовнішньої, внутрішньої, поведінкової, статусної тощо) особи чи події, які й покладено у власну назву. Не становлять винятку навіть відпрізвищні прізвиська-утинки, які виконують

єдину функцію звертання – уже такою своєю формою вони несуть інформацію про статус взаємодійних осіб.

Порівняння прізвищового арсеналу дитячого будинку із прізвищонабором в інших дитячих товариствах (у школах, в дитячих таборах), порівняння із сільським і міським дитячим прізвищотворенням свідчить про його значні відмінності у мотивах і причинах появи, у використовуваних способах і засобах творення, у функціонуванні. Зрештою, прізвиська цього товариства, маючи багато спільного із загальноукраїнськими й територіальними прізвищовими процесами, виказують і свої відмінні ознаки, тим самим у чомусь заперечують, спростовують чи коригують наявні постулати вітчизняної антропонімії.

1.2. Умови, мотиви і прецеденти появи прізвищ (соціальний аспект)

Дитячий будинок знаходився у селі Михайлівці, що неподалік від селища Диканьки на Полтавщині.

Мешканці села, розуміючи російську мову, не говорили по-російськи. Виняток: викладач російської мови і літератури Марфа Яківна, тітка Валентина (не з нашого села, але троє її синів говорили українською), дядько Струков (з нас ніхто не знав його імені, у селі з'явився після війни, одружившись із місцевою мешканкою).

Уже як фахівець-філолог, згадуючи живу мову села того часу, зауважу, що то була літературна розмовна мова, на яку ще не вплинули російськомовні засоби масової інформації (газета “Правда” “Известия”, телевізія). У селі в основному передплачували українськомовні газети: районну “Трудова слава”, обласну “Зоря Полтавщини”, з центральних – “Сільські вісті”.

Педагогічних працівників (директор, завуч, вихователі, піонервожата, медсестра, учителі сільської школи) вихованці називали за іменем і по батькові, зверталися до них також за іменем і по батькові. До всіх інших співробітників зверталися або за іменем і по батькові, або (переважно) за іменем, додаючи відповідно слово *дядя* чи *тьотя* (так що у місцевих тіток і дядьків було досить багато небожів). До того ж такі звертання-називання мали свої особливості.

1. Фонетичне опрощення (економія): *Мармитрівна* ‘Марія Дмитрівна’, *Марвана* ‘Марія Іванівна’.

2. Звертаючись за іменем і по батькові, здебільшого уникали офіційної форми імені: *Зіна Володимирівна*, *Дуня Костівна*, *Ліда Павлівна* (наслідування сільської традиції); таке ж було і під час звертання за іменем: *дядя Митя*, *тьотя Люба*, *тьотя Фрося*.

3. Оскільки серед співробітників були люди з однаковими іменами, то задля розрізнення під час їхнього називання до власної назви доточували додатковий видільний компонент (своєрідне прізвище ?), як правило, це була назва за родом діяльності: *Марвана Наша* ‘вихователька Марія Іванівна’, *Марвана Лікарка/Лікарша* ‘медсестра Марія Іванівна’, *Марвана*

Дроботун (у цьому разі прізвище *Дроботун* виконувало функції прізвиська); *дядя Вася Конюх* (Василь Юхимович на відміну від Василя Григоровича – колишній голова колгоспу, також був у нас конюхом, але ще за колгоспною традицією, наслідуючи співробітників дитячого будинку, здебільшого і ми називали його за іменем і по батькові).

Крім того, співробітники мали різні за походженням і функціонуванням прізвиська:

1) прізвиська зовнішнього походження – з’явилися в селі, використовувані в селі і в дитячому будинку (*Килим / Калим, Васюня*); багатьох своїх односельців мешканці села називали лише прізвищем, тому часто вихованці не знали справжнього імені чи прізвища декого із селян і також між собою називали їх тільки за прізвищами (*Яблучко, Ходя*);

2) прізвиська внутрішнього походження і використання – ‘винахідниками’ цих прізвищ були вихованці дитячого будинку (*Графиня, Рохля, Галіфе*); траплялося, що ці прізвиська виходили за межі дитячого будинку й набували загальносільського статусу (*Тьотя Правда, Штірліц, Циклон*).

Частина співробітників не мала прізвищ зовсім: своїх не дали, чужих – не знали.

У цьому товаристві в безпосередньому спілкуванні діти не зверталися один до одного за прізвищами з різних причин. Основними з-поміж них, як видається зараз, була неактуальність у дитячому колективі прізвищ як таких і підсвідоме бажання водночас відділитися-відмежуватися від світу звертання дорослих і окреслення кола “своїх”. У зв’язку з цим та іншими чинниками необхідно говорити про специфіку розуміння офіційного й неофіційного спілкування в дитячому будинку:

– певною мірою *офіційним* було спілкування дітей за умови присутності хоча б однієї дорослої людини (співробітника дитячого будинку чи школи), у таких умовах прізвиська не використовували (за винятком відпрізвищених утинків, призначених тільки для звертання);

– *неофіційним* було спілкування тільки за участі дітей, в таких умовах прізвиська різною мірою були обов’язковим, визначальним атрибутом спілкування.

Більшість вихованців до школи перебувала в дошкільних дитячих будинках. Деякі діти потрапляла до дитбудинку із сімей унаслідок різних причин (переважно смерть батьків чи позбавлення їх батьківських прав). Діти із сімей у мові виявляли говіркові особливості місцини, з якої прибували. Проте такі відмінності швидко зникали, стиралися, чому сприяла й одна із “прізвищових” традицій – прізвищоназивання за видільною мовною ознакою (*Бурак, Либа ‘Риба’, Тутай ‘тут’*).

Звичайно, переважна кількість прізвищ – це безпосередня ініціатива і творчість дітей, що належали до товариства вихованців (на їхню долю припадає трохи більше дев’яноста відсотків від усіх прізвищ). Не пригадую прізвищ, авторами яких були б сільські діти, із якими вихованці дитячого будинку навчалися в одній школі: фактично вони використовували готові прізвиська вихованців у відповідних ситуаціях і з відповідними функціями.

Проте сільські діти, крім прізвиськ “сільського” походження, могли мати і прізвиська “дитбудинківської” ініціативи (*Апендикс, Сметана, Цума*).

Прізвиськопийменовувачами ставали і співробітники дитячого будинку. Проте мети вони такої не мали, про таку свою творчу функцію і не підозрювали. Власне вони ставали своєрідним мотивом-підштовхувачем у появі прізвиська. У цьому разі алгоритм появи прізвиська досить простий: у розмові між собою чи в спілкуванні з дітьми дорослі використовували якесь незвичайне для дітей слово, пов'язане з тим чи тим вихованцем, а діти підхоплювали це слово як наліпку, як видільну назву свого ровесника. До таких прізвиськ належать *Лулумба, Блинда, Узурпатор* тощо.

Геть рідкісним було самойменування (*Бельга, Джигіт*); до того ж, ці прізвиська використовували з іншою функцією й іншими конотаціями – протилежними тим, що хотів мати автор. Проте, думаю, саме прізвиська такого походження поруч із псевдонімами були прообразом нині поширеного явища самоназивання – *ніків*.

Основні причини появи й побутування прізвиськ в українських селах мають не вузькотериторіальний, а загальноукраїнський, загальнонаціональний статус. З-поміж них П. Чучка, зокрема називає високу частотність одного і того ж прізвища і мізерний іменний репертуар, що в свою чергу зумовлює нагальну потребу диференціації й ідентифікації особи².

У цьому село Михайлівка нічим не відрізнялося від сусідніх сіл, від сіл Полтавської області і далеких від Полтавщини діалектних територій України. Частотними в селі були прізвища *Попенко, Бондаренко, Демочко, Дикий, Петренко* (причина поширення останнього – примусове масове переселення мешканців невеликих лісових сіл до більших, “зручніших” для полегшення контролю радянською владою). Категорично стверджувати про мізерність іменного репертуару не можна, проте використання імен мало деяку специфіку: з-поміж жіночих імен переважали *Марія* і *Галина*, з-поміж чоловічих – *Василь, Петро, Микола*.

Інтенсивність появи і функціонування прізвиськ у дитячому будинку зумовлена низкою взаємопов'язаних зовнішніх (об'єктивних) і внутрішніх (суб'єктивних) чинників.

Зовнішні (об'єктивні) чинники – передбачені і запрограмовані самою системою виховання й утримання вихованців:

- невеликий колектив (що менший, то більше прізвиськ),
- замкнений, усталений побут, звідси надтісна, інколи й небажана, взаємодія вихованців (знання всього і всіх про всіх),
- помітність і значущість найнезначущіших подій, фактів,
- однаковість і рівність умов існування кожного (одяг, харчування, праця).

Внутрішні (суб'єктивні) чинники – втілено в низці важливих для цього товариства неписаних життєвих цінностей:

– свій-чужий,

– належність-причетність до когось/чогось,

– особисті властивості характеру, поведінки, важливі для “виживання” у цьому товаристві і “виживання” самого товариства в ‘боротьбі проти спільного ворога’ (директор, вихователі, всеможливі правила і заборони),

– рівність чи різність статусу в товаристві,

– непорушне право на самовизначення тощо.

Мотиви до називання. У науковій літературі існує думка про випадковість прізвиська і його невмотивованість. Дитячі прізвиська свідчать про інше: всі з'явилися унаслідок наявності видільної ознаки особи (зовнішньої, внутрішньої, поведінкової) чи події, які й покладено у власну назву. Як правило, одна подія породжувала одне прізвисько. Проте бували випадки одночасної появи у вихованця кількох прізвиськ за наявності одного прецедента (*Діжка – Помя – Кавун, Ленетя – Язиката Феська*). Прецедентом до появи прізвиська могли стати будь-які процеси, події, предмети, явища, докілья. Єдина умова – ці елементи докілья повинні бути значущими. Інших обмежень у виборі прецедентів не існувало.

Наявний матеріал не підтверджує, навпаки – заперечує висновок про невмотивованість прізвиськ. Жодне з прізвиськ не є випадковим, воно завжди умотивовано *соціально* – ситуацією появи. Крім того, *будь-яке прізвисько* (у тому числі і його форми) обов'язково має й суто *мовну* мотивацію (байдуже, яким типом і способом номінування утворено – про це далі). У науковій літературі, у лексикографічних працях прізвиська визначають як імена, надані за якоюсь ознакою (зовнішньо, внутрішньою, поведінковою тощо). Отже, фактично в основу визначення прізвиськ як мовного явища покладено саме *мотиви* і *причини* прізвиськотворення. Мабуть, некоректність висновків про невмотивованість прізвиськ пов'язана з невдалим використанням відповідних термінів чи неправильним їх розумінням.

Зокрема, визначаючи прізвиська за особливостями внутрішньої форми, П. Чучка виділяє дві класифікаційні групи: 1) *вмотивовані* – мотив прізвиськ зрозумілий носієві чи іменувачу і 2) *невмотивовані* – внутрішня форма вмотивованого прізвиська стирається, забувається – виконує тільки номінативну функцію. Перші з них – характеристичні, другі – розрізнявальні, бо втратили властивість характеризувати³. Поділ на такі групи цілком обґрунтований, як обґрунтованим є і покладений в основу поділу критерій – зрозумілість/незрозумілість мотиву появи прізвиська. Проте *пояснення* автора про вмотивованість прізвиськ другої групи суперечить *назві* цієї групи. Тут краще говорити не про вмотивованість-невмотивованість, а про два типи мотивації: *прозору* (користувачам відомий, зрозумілий мотив) і *затемнену* (користувачі забули, не знають чи не розуміють мотиву).

² Чучка П. Антропонімія Закарпаття. Монографія. – Ужгород, 2008. – С. 156.

³ Чучка П. Антропонімія Закарпаття. Монографія. – Ужгород, 2008. – С. 162–163.

Звичайно, прізвиська різнилися і ступенем прозорості мотивації:

1) *високий* рівень прозорості – само прізвисько прямо свідчить про мотив(и) його появи; здебільшого це прізвиська, в основі появи яких лежить зовнішня видільна ознака (*Рижий, Косий, Екзема, Головастик*) чи ознака фізична, розумова (*Тулиця, Соплячка, Біцепс*); такі прізвиська постали саме внаслідок переходу загальної назви-ознаки у власну без будь-яких семантичних і структурних зсувів;

2) *затемнена* мотивація: розуміння мотивів творення прізвиська потребує етимологічних вислідів, вияву прецедентів (*Ганс, Губоріз, Панчоха*); такі прізвиська з'явилися внаслідок різноманітних словотвірних і семантичних операцій, незнання яких породжує лжемотивацію у невтаємниченого (*Жидок, Кібець, Мадагаскар*).

Думаю, що саме наявність прізвиस्क із затемненою мотивацією певною мірою спричинила цікаву думку М. Морощкіна щодо можливості встановлення їхнього справжнього змісту-значення: “Щоб правильно визначити справжній смисл власних імен, треба бути присутнім у час їхнього творення чи походження, бачити своїми очима всі внутрішні помисли і всі душевні порухи тих, хто давав імена...”⁴.

У товаристві *галушківців* чи *галушок* (неофіційна місцева назва вихованців дитячого будинку – за прізвищем його директора Галушки Павла Федоровича – своєрідне збірне прізвисько) наявні різноманітні мотиви і їхні варіанти-модифікації

- 1) подібність до когось/чогось (*П'яничка, Тхір, Тетеря*),
- 2) належність комусь/чомусь – патронат (*Каплонський, Маруська*)
- 3) прихильність до когось/чогось (*Машина, Конюшня, Микитівна*)
- 4) подієвість (*Куба, Шоста Кучка*).

1.3. Функції прізвиस्क вихованців

Досліджуючи антропоніми (у тому числі й прізвиська), науковці передусім звертають увагу на ознаки їхньої значущості: 1) вони є номінативними знаками – називають, 2) вони є важливим і навіть необхідним елементом мовного спілкування. Поширеною в сьогоднішніх дослідженнях прізвиस्क є думка, що прізвиська виконують три основні функції. Як правило, в теорії їх визначають як деяку триєдність, засвідчуючи це і правописом – пишуть через риску: *номінативно-ідентифікаційно-диференційна функція*. При цьому вказують на універсальність такої функції – притаманність її всім прізвишкам.

У зв'язку з цим варто звернути увагу на дві особливості прізвиськофункціонування, які ставлять під сумнів зазначений постулат і відповідно вимагають його зміни чи коригування.

По-перше, з-поміж досліджуваних прізвиस्क немає жодного, яке втілювало б таку триєдність; крім того, за межами триєдності функційності залишається значний пласт прізвиस्क (зокрема й відпрізвищеві прізвиська-утинки).

По-друге, кожен вихованець уже мав свою триелементну назву (ім'я, прізвище, ім'я по батькові) – такої назви вистачало б для офіційної ідентифікації особи; отже, номінативна функція не є основною-провідною. Самі прізвиська засвідчують, що номінування служить якійсь іншій важливій меті і є своєрідним містком задля якоїсь іншої функції – тобто прізвиська не є виявом принципу *називання задля самого називання* (такий принцип не спрацьовує).

Як показує фактичний матеріал і історія застосування прізвиस्क, здебільшого прізвиська виконували різні функції:

– *комунікативну* функцію (наприклад, прізвиська привертання уваги і звертання – як одиниці мовного етикету),

– *заміщувально-ідентифікаційну* функцію (замість загального-офіційного імені надається інше, яке ідентифікує як свого у протиставленні чужому, не своєму),

– функція *образи* (використання прізвиस्क із метою принизити, дошкулити, зачепити за живе; як правило, такі прізвиська вказували на особисті характеристики вихованця чи його належність до чогось).

Зрідка прізвиська виконували *диференційну* функцію як супровідну, додаткову до попередніх – з метою розрізнити двох осіб, які мають однакові чи подібні прецеденти прізвиस्कотворення (про це далі у контексті індивідуальності прізвиस्क як їхньої основної ознаки).

Отже, прізвиська відрізнялися своїм призначенням, їх не використовували абияк. За функціями (ситуацією і метою спілкування) прізвиська цього товариства можна поділити на деякі виразні групи:

1) нейтральні прізвиська робочого, повсякденного використання, призначені для звертання до рівного чи як вияв дружніх, *близьких стосунків*, як маркер окремої мікрогрупи в цьому товаристві; здебільшого це відпрізвищеві прізвиська, утворені способом утинання (*Пархоменко* → *Пархома*, *Романченко* → *Ромка*), рідше прізвиська *інших типів і способів номінації* (*Куба-Кубинець, Беник, Вайс*);

2) прізвиська образливі, призначені для того, щоб виявити *своєбачливе ставлення*, дошкулити його носієві (*Червонець, Свinya, Органім*); здебільшого використовувані в разі фізичної чи ситуативної неможливості з'ясувати стосунки через інші – несловесні – засоби;

3) на відміну від загальномовної *триелементної* моделі вираження ставлення, оцінки, емоцій *знижене – нейтральне – піднесене*, немає *возвеличувальних* прізвиस्क (зразка *Ярослав Мудрий, Володимир Ясне Сонечко*); лише незначна кількість прізвиस्क чи окремих їхніх форм була призначена для вияву позитивних емоцій (*Цвишок, Стрючок, Узуртук, Кутця*). Мабуть, виявлення усїєї величі, піднесеності, *возвеличувальності*

4 Морощкин М.Я. Славянский именовослов, или Собрание славянских личных имен в алфавитном порядке. –С-Петербург, 1867 [цитую за: Теория и методика ономастологических исследований. –М., 1986. – С. 24].

покладалося на офіційні імена (прізвище й ім'я) у сполученні їх з іншими засобами возвеличування (*правофланговий, старанний, добросовісний...*)

У цьому разі помітною є така особливість: своєрідна “спеціалізація”, закріпленість, активність того чи того способу номінації за якоюсь із названих груп.

У дитячому будинку прізвиська були обов'язковим і необхідним елементом спілкування й існування в товаристві – це їхня визначальна функція. Залежно від причин-прецедентів появи, від умов спілкування помітними з-поміж прізвиськ є такі, що презентують конкретні вияви загальної функції: ідентифікування, оцінювання (характеризування) звертання.

Виразною в цьому товаристві є функція, про яку геть не згадують дослідники: стримування-зняття агресивності. Така функція, як бачиться, притаманна лише прізвиськам дитячого колективу. Вихователі того й не підозрювали, що саме використання прізвиськ у ролі ‘мовного двобою’ значною мірою унеможлилювали застосування фізичної сили як останнього аргументу правоти.

У цьому контексті необхідно згадати помітне явище функціонування прізвиськової системи цього товариства – *міжособиця прізвиськ*. Оскільки один вихованець, як правило, мав кілька прізвиськ, то самі прізвиська відзначалися різною функційною вартістю. Наслідком такого було зникнення прізвиськ, різна частотність використання прізвиськ, сама частотність використання не була величиною сталою тощо. Але немає прикладів, щоб унаслідок таких процесів у вихованця залишалося одне прізвисько. Причина: кожне з них виконувало особливу функцію порівняно з іншими чи мало важливі функції ні нюанси, тому одне не могло замінити чи компенсувати інше.

У зв'язку з такими функційними особливостями можна дати відповідь і на запитання про обов'язкову чи необов'язкову наявність у прізвиськ конотативного забарвлення. Щодо обов'язковості *конотативного забарвлення* – тобто наявності всеможливих додаткових семантичних чи експресивно-емоційних елементів – це не так: значна частина досліджуваного матеріалу заперечують такий постулат. Найкращим унаочненням заявленого твердження є кількісно помітні відпрізвисьцеві прізвиська-утинки (зразка *Загорський – Загора*,) чи прізвиська семантичної номінації (зразка *Джон, Король*). Їх використовували як нейтральні одиниці у спілкуванні рівних. Такі прізвиська були заміниками офіційних імен і прізвищ.

Проте, якщо брати до уваги широке, загальне потрактування конотації як чогось видільного-виразного з-поміж подібного, то прізвисько є конотованим своєю суттю, своєю природою, своїм призначенням.

У цьому разі не треба забувати і про ігрову стихію, у якій постійно перебуває дитина, про гру як обов'язковий і визначальний (поруч із навчальним) вид діяльності дитини, як про обов'язкову умову розвитку й соціальної адаптації дитини. Помітна частина прізвиськ свідчить саме про

поширеність мовної гри в цьому товаристві: фактично всі відпрізвиськові прізвиська – це втілення мовної (і не тільки) гри. Такий контекст свідчить про тісний зв'язок прізвиськ цього товариства із фольклором (яскравим унаочненням твердження є прізвиська синтаксичного типу номінації, чи прізвиська, прецедентом появи яких були пісеньки-дражнилки, віршики-дражнилки чи примовки-дражнилки).

1.4. Про індивідуальність й унікальність прізвиськ

Як свідчить фактичний матеріал, прізвиська в дитячому будинку мали тільки індивідуальний характер – були позначником лише однієї особи. Таку особливість підтверджують цікаві явища в появі прізвиськ.

У дитячому будинку фактично не існувало двох однакових прізвиськ. Визначальною причиною, передусім, була особливість мотиву появи прізвиська – він мав бути унікальним, пов'язаним лише з одним вихованцем. Проте траплялося, що один мотив (ознака, подія тощо) міг стосуватися зразу кількох осіб. У такому разі вступав у дію розрізнявальний принцип.

Якщо були всі підстави називати двох чи більше суб'єктів одним прізвиськом, відбувалися всеможливі прізвиськові модифікації. Унаслідок цього різні прізвиська фактично мали одну і ту ж твірну основу (мотивацію).

Приклад перший. Хлопець із прізвиськом *Голдус* отримав прізвисько, що постало внаслідок асоціативного звукового зближення – *Глобус* (саме таке зближення було підсилено огрядненьким круглуватим тілом хлопця); його молодший брат, за всіма очікуваннями і сподіваннями, також повинен був мати це прізвисько як родово-спадкове і стати *Глобусом*. Проте, у супереч очікуванням, він мав інше прізвисько (також утворене внаслідок асоціативного звукового зближення) – *Гладіолус*.

Таке ж розведення/розподібнення стосується і прізвиськ двох братів *Науменків* (*Наум* – старший брат, *Наума* – молодший), брата і сестри *Панченків* (*Панчоха* – сестра, *Панч/Панча* – молодший брат).

Приклад другий. Таке ж розподібнення відбувалося і в разі однакових захоплень (що також ставали мотивами до появи прізвиськ). *Боря* й *Іван* любили рибалити, звичайно очікуваним було одне прізвисько на двох *Риба*, проте *Бориса* називали *Рибою* (відповідно і видові назви *Карась, Щука*), а *Івана* *Ліба* і *Каясь* – він не вимовляв звук [р].

Зазначені способи ‘розподібнення’ осіб є несвідомим наслідуванням-повтором загальноукраїнських традицій і є одним зі свідчень про наявність саме українського контексту їхньої появи загалом.

Інший засіб підтримання зазначеної закономірності – витіснення якогось із наявних, однакових звучань і призначенням, прізвиськ, його забуття-архівация. Приклад: до дитячого будинку прибув хлопець із прізвиськом *Дід*; у дитячому будинку вже був свій *Дід*, трохи старший за прибулого. Унаслідок різних обставин один із *Дідів* зник (детально про це див. *Дід 1*).

Отже, прізвиська в цьому товаристві позначали одну єдину особу, що суттєво відрізняє їх від офіційних назв – імен і прізвищ. У зв'язку з такою

визначальною особливістю прізвиськоназивання варто звернути увагу на деякі “винятки із правила”.

Приклад перший. Двоє дівчат-сестер (з прізвищем Маслій) мали одне прізвисько *Маслюк* – частіше їх називали у формі множини *Маслюки*. Але ці дівчатка були набагато молодші й не належали до описуваної релевантної групи; можливо, для старших малюки становили якесь єдине, неподільне ціле (окремий індивід не був значущим). Думаю, що з-поміж своїх ровесників їх якось таки розрізняли.

Приклад другий. Показовим винятком у таких закономірностях є існування двох однакових прізвиस्क у різних вихованців: *Курка 1* і *Курка 2*. Проте однаковість виявлялася лише в омонімічному звучанні. В іншому суттєва різниця: походження й мотивація різні (*Лис Микита* → *Курка* і *Тхір* → *Курка*), різне функційне навантаження, хоча модель творення однакова (утворено на основі асоціативної пари *хижак* → *жертва*). Тут не треба забувати, що згадані омонімічні прізвиська позначали вихованців різних релевантних груп. У цих прізвиस्क навіть породжувальні можливості різні: *Курка 1* стала основою-мотиватором для прізвиस्क *Кібець/Яструб*, *Куроцун*, продовживши прізвиськове гніздо і в такий спосіб ‘послабивши’ функційну значущість-вартісність вихідного прізвиська; прізвисько *Курка 2* стало елементом асоціативної пари, перебравши на себе й ознаки прізвиська-мотиватора *Тхір* і завершивши подальші породжувальні можливості.

Приклад третій. Часто вихованці мали ознаку (зовнішню, фізіологічну, поведінкову), водночас притаманну не одному, а кільком вихованцям. Відповідно в цьому товаристві поміж неофіційних назв функціювали ті, що могли характеризувати (і характеризували) не одного вихованця, а кількох. Саме такі особливості зазначених прозивальних назв унеможлилювали їхнє закріплення за однією особою й перехід до власних імен-прізвиस्क. Згадані ознаки могли бути постійними й тимчасовими, але в наборі цінностей їх завжди визначали як негативні, тому й самі назви мали функцію вираження зневаги: *жирьона*, *кабан* ‘про товсту, за дитбудинківськими мірками, дитину’, *ябеда* ‘про доносителя’, *леп* ‘про нечупару, брудного вихованця’, *баба* ‘про хлопця з поведінковими рисами дівчини’, *підлиза* ‘про того, хто підлещується з корисною метою’.

Проте і в цьому винятку були свої винятки: коли та чи та ознака аж занадто виділяла когось із вихованців порівняно з іншими її носіями, відповідна назва ставала індивідуальною й набувала статусу власного імені-прізвиська (*Шкелет*, *Ротяка*).

Приклад четвертий. Звичайно, у цьому товаристві, як і в будь-якому українському колективі, поряд із офіційною формою власного імені обов’язково функціювали й похідні від них неофіційні форми, утворені способом утинання: *Петро* → *Петя*, *Любов* → *Люба*, *Ольга* → *Оля*, *Віктор* → *Вітя*. Проте лише частина з-поміж неофіційних загальноукраїнських форм зазнавала подальшого (повторного) утинання: *Вова* → *Воха*, *Толя* → *Тоха*, *Валя* → *Ваха*. Оскільки в цьому товаристві одне і те ж прізвище не повторювалося (незначні винятки становлять прізвища братів і сестер), то

відповідно унаслідок утинання *будь-яке* прізвище ставало прізвиском. Цьому зокрема сприяв і той факт, що розрізнення братів і сестер відбувалося уже на рівні прізвищ (*Пугач* і *Пугачка*, *Рудич* і *Рудичка*). Проте не було жодного імені (за винятком імені *Патріс*), яке не повторювалося б. Отже, така особливість імен-утинків унеможлилювала їхнє закріплення за однією особою й перехід їх до власних імен-прізвиस्क. Але і в цьому разі наявний виняток із винятків: як тільки офіційне власне ім’я мало статус унікального (його носила одна особа), то утнута його форма набувала статусу прізвиська: *Патріс* → *Патрон* / *Патря*.

Описані винятки, на мою думку, вносять деяку ясність щодо критеріїв розмежування прізвиस्क і загальних назв, прізвиस्क і інших власних імен, встановлення меж між ними. Зазначена проблема є актуальною в сучасній антропонімічній теорії. Зокрема, П. Чучка на прикладі слова *вівчар* подає один із таких критеріїв розрізнення власних і загальних назв: “якщо особу, яка єдина випасала овець, називали вівчарем, і вона перестала це робити, а її продовжують називати вівчарем – то це вже прізвисько, бо особа перестала бути носієм ознаки”⁵. Отже, критерій розрізнення – є особа носієм ознаки чи не є. У цьому разі можна погодитися із запропонованим критерієм.

Проте особливості застосування і функціювання прізвиस्क у дитячому будинку свідчать про специфічний вияв такого критерію. Зникнення ознаки не передбачає обов’язкового зникнення прізвиська чи зміни його статусу. Наприклад, вихованець з-поміж усіх є єдиним носієм реальної ознаки – косоокий (чи має специфічну чуприну, чи носить окуляри), ця ознака стала безпосереднім прецедентом-мотивом до появи відповідних прізвиस्क – *Косий Зализа*, *Очкарик*. У зв’язку із зникненням ознаки-прецедента чи неактуальністю ознаки самі прізвиська мали різну подальшу історію:

- 1) прізвисько продовжувало існувати з усіма його функційними особливостями (*Косий*),
- 2) прізвисько зникало безслідно (*Зализа*),
- 3) прізвисько переходило до іншого вихованця, який набув таких чи подібних ознак (*Очкарик*).

У першому і в другому випадках прізвисько обов’язково втрачало прозорість мотивації.

Тут не треба забувати, що та чи та ознака-прецедент унаслідок різних причин могла втрачати статус унікальної (наприклад, крім одного вихованця, який носив окуляри і відповідно мав прізвисько *Очкарик*, з’явилися й інші). Очікуваною мала бути поява ще кількох *Очкариків*. Проте відбувалося не так, як гадалося: перший і колись єдиний носій окулярів утрачав відповідне прізвисько (воно зникало зовсім), а для називання інших застосували нові прізвиська із вказівкою не на окуляри, а на причину їхньої появи: *Кротяка*, *Куряча Сліпота*, *Сліпак*.

⁵ Чучка П. Антропонімія Закарпаття. Монографія. – Ужгород, 2008. – С. 157–158.

Власне названі вище та інші особливості життєбуття й життєдіяльності дитячого будинку зумовили взорування на деякі визначальні аспекти добору й аналізу прізвиськ у цьому Нарисі.

Діти перебували в дитячому будинку вісім років – отже, знали вихованців 15-ти класів (сім старших і сім молодших) і знали один одного досить близько. Проте референтними (значущими) у спілкуванні для кожного з вихованців були вихованці свого класу і вихованці на один-два класи старші чи молодші.

Така особливість своєю чергою позначилася й на функціюванні прізвиськ: прізвиська осіб за вказаними межами мали нижчий ступінь актуальності, а їхнє використання часто зводилося до нуля; інколи прізвиськ старших чи молодших не знали зовсім (зізнаюся, що прізвиська більшості старших чи молодших вихованців так і не зміг згадати). Саме тому основою матеріалу для цього дослідження послужили прізвиська референтної групи протягом всього періоду її існування (від першого до восьмого класу).

Щоб не обійти нині модний гендерний аспект, зауважу: із десяти прізвиськ цього товариства лише одне називає дівчину, в усьому іншому (мотиви появи, типи і способи творення, особливості функціонування) якихось особливостей у прізвиськах хлопців і дівчат *немає*.

2. ТИПИ, СПОСОБИ І ЗАСОБИ НОМІНАЦІЇ

Зауважу, що всі назви якими б вони не були новими чи несподіваними, у тому числі й прізвиська, утворюють за *наявними моделями і зразками*. Це один із трьох визначальних принципів (постулатів) мовного називання взагалі. Такий постулат цілком підтверджують і досліджувані прізвиська. Тому говорити про прізвиська як вияв порушення антропонімійних моделей не доводиться⁶.

Як показує аналіз наявних праць, в українському прізвиськотворенні задіяно різні типи і способи називання, різноманітний засобовий репертуар (тут не буду вдаватися до загальної теорії принципів і типів номінування, лише зішлюся на одну зі своїх праць “Явища економії в словотвірній номінації української мови”⁷). Прізвиськотворення в цьому дитячому колективі загалом відповідало загальноукраїнським правилам, проте відрізнялося конкретними способами і моделями втілення, їхньою продуктивністю й особливостями використання, різноманітністю мотиваційних приводів до називання, ґрунтувалося на найрізноманітніших, інколи і найнесподіваніших асоціаціях і конотаціях.

Сьогодні не можна з певністю назвати конкретного автора того чи того прізвиська (мабуть, не назвуть їх і мої однокашники). Проте не підлягає

⁶ Для того, щоб говорити про порушення антропонімійних моделей, необхідно створити хоча б якийсь реєстр т.зв. нормативних моделей як деякий зразок-еквівалент.

⁷ Нелюба А. Явища економії в словотвірній номінації української мови. – Х., 2007. – С. 27–28.

сумніву той факт, що апробовувачами, користувачами, поширювачами, удосконалювачами було широке коло вихованців. Фактично прізвиська в дитячому будинку як цілісне явище завдячує колективній творчості. Загалом за найзагальнішими ознаками це явище нагадує усну народну творчість, а окремими своїми способами появи і зразками свідчить про її пряме наслідування (призвиська-відгомони, прізвиська-приспівочки/приповідочки, прізвиська-асоціативні пари тощо).

Далі йтиметься про способи й засоби творення прізвиськ у Михайлівському дитячому будинку.

2.1. Словотвірні способи прізвиськотворення

Передусім варто зауважити, що на словотвірну номінацію (її способи і засоби) припадає близько п'ятої частини від усіх прізвиськ. Із широкого загальнономовного українського словотвірного арсеналу використано незначну його частину. Зокрема, зі способів словотвірної номінації задіяно суфіксальний спосіб, спосіб утинання основ, утиально-суфіксальний спосіб (словотвірна субституція).

Суфіксація і її різновиди.

Суфіксація в українській мові є найчастотнішим способом творення слів, спосіб відзначається продуктивністю й у творенні власних назв. На відміну від загальнономовних особливостей, у творенні прізвиськ цього товариства суфіксація належить до непродуктивних способів. До того ж із-поміж суфіксальних прізвиськ-дериватів чітко виокремлюються дві групи: так звана ‘чиста’ суфіксація і суфіксація замішувальна. Відрізняються вони кількістю дериватів, функціями і наслідками.

‘Чиста’ суфіксація становить незначну групу дериватів (шість назв), утворених приєднанням до твірної основи суфіксів без будь-яких інших словотвірних операцій. Усі деривати є прізвиськами другого ступеня похідності – їх утворено від інших наявних прізвиськ-іменників: *Куба* → *Кубинець*, *Цибуля* → *Цибулька*, *Цвях* → *Цвяхок*. Виняток становить прізвисько *Зализа*, утворене від дієслова *зализати*.

Прізвиська цієї групи свідчать, що приєднані суфікси змінили значення деривата порівняно з твірною основою, відповідно змінилися і функції прізвиськ (порівняймо прізвище *Стрюк* і прізвисько *Стрючок*, прізвиська *Узурпатор* й *Узурпнік*). Винятковим у цьому є прізвисько *Феська 1*, яке ні значенням, ні функцією не відрізняється від свого попередника *Фесья* – отже, приєднаний суфіксальний формант *-к(а)* в цьому разі є надлишковим. Його приєднання зумовлено існуванням іншого прізвиська *Феська 2*, що відрізняється своїм походженням і функціями.

Суть *замішувальної (субститувної)* суфіксації полягає в тому, що приєднання суфікса відбувається лише за умови попереднього утинання у слова іншого суфікса чи якоїсь іншої його частини – своєрідна міна елементів. Своїми такими особливостями сам спосіб прізвиськотворення

стоїть між суфіксацією й утинанням і свідчить про заміну наявного прізвиська іншим.

Прізвиська, утворені таким способом, становлять більшу групу порівняно з попередньою, а сам спосіб творення виявляє більшу продуктивність. Якщо брати до уваги, що прізвиська є мовним показником жаргону (появилися в межах існування окремої соціальної чи професійної групи), то відповідно і прізвиська стають своєрідним виявом ожаргонювання офіційних назв. Тобто ці засоби служать для принатурення таких назв до потреб спілкування у визначеному товаристві. У 'вир' ожаргонювання здебільшого втягнуто прізвища вихованців: *Гаркун* → *Гаркуша*, *Романченко* → *Ромка*, *Онисімова* → *Ониська*. Меншою мірою задіяно імена вихованців: *Вовка* → *Вовтя*; наявні два зразки видозміни прізвиськ: *Топтигін* → *Топтя*, *Узурпатор* → *Узурнік*. Деякі прізвиська свідчать про підганання прізвищ чи імен під форму наявних у мові слів – своєрідна контамінація за формулою 'два в одному': *Купченко* → *Купчиха*, *Панченко* → *Панчоха*, *Маслій* → *Маслюк*, *Патріс* → *Патрон*.

У зв'язку з особливостями субститутивно-суфіксальних процесів зверну увагу на явища словотвірної омонімії: без знання історії перебігу появи прізвиськ можливе спотворене розуміння самих прізвиськ і явищ із ними пов'язаних. Наприклад, поза історією появи прізвисько *Дідос* можна трактувати як *дід* → *Дідос*, *Дід* → *Дідос*, *Діденко* → *Дідос*. Проте справжня і єдина історія прізвиська має такий ланцюжок: *Діденко* → *Дід* → *Дідос* (спочатку відбулося утинання прізвища на морфемному шві, лише потім – доточення прізвиська суфіксом *-ос*). У цьому разі треба говорити не про появу нової форми наявного прізвиська, а про появу нового прізвиська з іншою функцією.

Якщо порівняти утиально-заміщувальні операції з іменами і прізвищами, то можна спостерігати цікаву особливість. Імена можуть підлягати повторній субституції за сформованими триелементними ланцюжками: *Володимир* → *Володя* → *Воха*, *Валентина* → *Валя* → *Ваха*; у прізвиськотворенні цього товариства зазначених явищ не зафіксовано. Пояснити таку особливість не можемо.

Зрештою, словотвірний аналіз прізвиськ цього товариства уможливорює твердження про наявність особливих жаргоново-прізвиськових суфіксів: *-он*, *-уш-*, *-j-*, *-к-*, *-ік*, *-ос* (найвищу продуктивність з-поміж них має суфікс *-j-*, який приєднують із закінченням *-а* чи без такого).

Утинання слів – спосіб словотворення, внаслідок якого від твірної основи слова відсікають її частину. Кількісно прізвиська-утинки не поступаються прізвиськам-субститутам. Твірними основами для таких прізвиськ здебільшого були основи прізвищ (*Губарев* → *Губа*, *Стосенко* → *Стоса*), незначною мірою – основи прізвиськ (*Кізяк* → *Кізя*, *Цумадан* → *Цума*, *Микитівна* → *Микита*).

На відміну від інших, поява цих прізвиськ не була зумовлена наявністю якихось натякових, мотивувальних чи інших змістових складників – ось чому умовно їх можна назвати *безпрецедентними*.

Прізвиська цього типу засвідчують наявність двох модифікацій (моделей) їхньої появи.

1. Первісно прізвиська з'явилися як засіб звертання в повсякденному спілкуванні і були виявом дружніх, рівних стосунків. Фактично з'явилася своєрідна розмовно-жаргонова форма кличного відмінка. Якщо в літературній мові форму кличного відмінка мають не всі прізвиська (наприклад, відприкметникові зразка *Польова*, *Загорський*), то ця форма є універсальною – можна утворити від будь-якого прізвища: *Польова* → *Поль'*, *Загорський* → *Загор'* (порівняймо з *мама* → *мам'*, *Федір* → *Федь'*). Пізніше до таких форм доточували закінчення. Тобто творення прізвиська передбачало наявність триелементного ланцюжка: *Загорський* → *Загор'* → *Загора*, *Стіжко* → *Стіж'* → *Стіжа*.

2. Інша модифікація (модель) передбачала одночасне утинання основи й приєднання суфікса-заміщувача, тобто модель творення мала два елементи: *Пітріс* → *Патрон*, *Воткаленко* → *Воткаль* (таке явище є досить поширеним у творенні жаргонових загальних назв, коли в загальноповживаному слові утинають його частину й замінюють її жаргоновим суфіксом: *синтезатор* → *синтюк*, *адідас* → *адіки*, *музика* → *музон*).

Аналіз процесів заміщувального й утиального словотвору, поставив прізвиськ-утинки і прізвиськ-субститути свідчить про деякі спільні їхні особливості.

1. В українській мові утинання можливе як на морфемному шві, так і довільне. Проте в цьому товаристві твірну основу утинали тільки на морфемному шві⁸. При цьому постале прізвисько відтворювало справжню історичну основу утнутого прізвища. І якщо зміст частини таких основ-прізвиськ вихованці розуміли (*Чугусвець* → *Чугуй*, *Стицько* → *Стиць*), то про зміст частини з них і не здогадувалися (*Волощенко* → *Волох*, *Воткаленко* → *Воткаль*)⁹.

Іноколи точність відтвореної історичної основи дивує. Для прикладу порівняймо ланцюжки *Купченко* → *Купця* і *Панченко* → *Панча*. В обох прізвищах утнуто один і той же елемент – формант *-енк(о)*. Утворені імена-утинки за всіма очікуваннями ніби повинні зберігати шиплячий звук [ч] *Купч-* і *Панч-* (порівняймо зі *Стіжко* → *Стіжа*, *Стосенко* → *Стоса*). Проте

⁸ Винятком у цьому правилі є прізвисько *Сона*, утворене від іншого прізвиська *Сопляк*. За правилом мало б утворитися *Сопля* – прізвисько є поширеним в інших дитячих (і не тільки дитячих) товариствах. Думаю, причиною такої 'помилки' був той факт, що в цьому товаристві слово *сопля* було загальною назвою і стосувалося всіх вихованців, кого 'зраджував' ніс; носій цього прізвиська не страждав такою хворобою.

⁹ Задля експерименту через багато років по випуску я запитав у кількох вихованців, чи розуміють вони первісні значення утворених прізвиськ, і чому саме так утворили прізвиська – отримав заперечну відповідь. Зізнаюся, що й сам не може встановити значення основи прізвища *воткаль-*, могу таке стверджувати лише з вірогідністю.

усупереч очікуванню в утнутих прізвиськах наявні різні кінцеві приголосні – відповідно [ц'] і [ч]. У такий спосіб відтворено-збережено особливості загальних назв, від яких походять прізвиська: *купець* → *Купченко* → *Купця*, *панок* → *Панченко* → *Панч*.

2. В усіх випадках творення утинків як таких до утнутої основи завжди додавали закінчення *-а* без нарощення будь-яких емоційно-експресивних нюансів: *Нідзеля*, *Пархома*, *Цума*. У картотеці наявні лише кілька зразків-винятків із цього правила: *Шпигоцька* → *Шпик* (бракує закінчення, мабуть, через 'підганання' цього прізвиська під звучання загальної назви *шпик*), *Стицько* → *Стиць* (можливо, нарощення закінчення стримано чи й унеможливлено подальшою появою прізвиська-приповідочки *Стиць-Гриць*), *Чугусвець* → *Чугуй*, *Науменко* → *Наум* (причина браку закінчення очевидна – під час утинання повністю відтворено ім'я в первісній його формі, до того ж друге паралельно функціонує й у формі *Наума*).

Зазначена закономірність стосувалася й творення прізвиськ-субститутів, коли утнутий елемент заміняли на *-j-* (*Патря*, *Феся*, *Філя*).

Закінчення *-а*, яке в українській мові здебільшого є показником іменників жіночих відмінкових парадигм (*парта*, *школа*, *дорога*), приєднували до прізвиськ-утиноків як самостійний елемент (*Пархома*), у поєднанні з суфіксом (*Ромка*), приєднували до утиноків хлоп'ячих назв (*Загора*) чи дівчачих (*Купця*). У цьому разі можна говорити про закінчення *-а* як про універсальний прізвиськовий засіб, який є показником спільного роду.

Продуктивність використання й універсальність в поєднанні з різними основами нарощеного закінчення *-а* можна пояснити кількома чинниками. По-перше, оскільки первісно утинки виконували роль звертання і відповідно мали своєрідну форму кличного відмінка, то рано чи пізно відбувалося 'дооформлення парадигми' називним відмінком, оскільки такі утинки були досить зручними і 'приємними' у вимові, відповідно й у називанні. По-друге, прізвиська, повторюся, є виявом творчості; дитина не знає норм і правил мовної творчості, не обмежена й не обтяжена ними й тому часто в такій творчості йде услід за диктатом мовного апарату й фізіології – ритм і такт прізвиська-утинка з кінцевим приголосним потребує його доточення-нарощення-доповнення. Третій чинник зумовлений другим чи й становить із ним ціле: на генетичному рівні творчість дитини унаочнює – відроджує чи продовжує – дію мовного закону, який філологи давно списали до архіву – закон відкритого складу.

Про значущість і словотвірну силу закінчення *-а*, про дію названого закону свідчить й унікальне в цій системі прізвисько *Кузя*: на перший погляд це ніби утнуте прізвисько (наприклад, *Кузьменко* → *Кузя*, *Кузьмук* → *Кузя*) з нарощеним закінченням. Проте прізвисько утворено від прізвиська *Кузь* – вияв процесу нарощення як зворотного до очікуваного утинання.

Крім усього, не треба забувати і про той факт, що в українській мові закінчення *-а* є показником найсильнішого типу відмінювання.

3. Тут варто звернути увагу на деякі парадоксальні метаморфози. Наприклад, нейтральне прізвисько могло бути основою для заміни його

кінцевого елемента як суфіксом позитивного, так і негативного забарвлення (порівняймо *Купченко* → *Купця* і *Купченко* → *Купчиха*); відповідно такі прізвиська мали різне призначення у використанні: *Купця* – і дружнє, і нейтральне звертання-ставлення, *Купчиха* – негативно-образливе. До того ж навіть первісно однакові за призначенням, мотивами і способами появи прізвиська унаслідок утиналих і заміщувальних процесів могли набувати протилежних ознак. Порівняймо для прикладу *Кізяк 1* і *Сопляк* (про їхнє походження див. далі у Словнику). Прізвисько *Кізяк* так і залишилося незмінним у призначенні – використовували з метою якомога дошкульніше допекти, принизити (носій цього прізвиська цілком заслуговував на таке, оскільки до інших ставився зверхньо, з презирством, був підленьким і підступним). Носій іншого прізвиська був хлопцем товариським, щирим, на нього можна було покласти в будь-якій ситуації. Саме такі й подібні його поведінкові ознаки – важливі і значущі в дитячому будинку – зумовили формальні й функційні зміни в наявного прізвиська: *Сопляк* → *Сона*. Прізвисько другого ступеня походження геть не мало негативізму – його могли використовувати під час дружного звертання, як до рівного собі.

Прізвиськотворення цього товариства засвідчує наявність лише двох статусних дериваційних ланцюжків:

власна назва офіційна → прізвисько: *Патріс* → *Патрон*, *Радевич* → *Радік*
власна назва-прізвисько → прізвисько: *Куба* → *Кубинець*, *Цумадаи* → *Цума*;
лише одне прізвисько є свідченням наявності ланцюжка загальна назва → прізвисько: *зализати* → *Зализа*.

Словник прізвиськ цього товариства виказує й деякі інші особливості словотворення:

- одним зразком (*Губоріз*) представлено спосіб основоскладання, проте зарахувати його до основоскладання можна з деякою долею умовності – у цьому разі краще говорити про своєрідне лжескладання;
- зовсім не задіяно префіксальний спосіб словотворення,
- немає зразків конотації-накладання (цей спосіб нині поширений у прізвиськотворенні – згадаймо свіже *Путлер*),
- немає зразків уламкоскладання (зразка *Галина Федорівна* → *Галифе*).

2.2. Синтаксичні способи прізвиськотворення

З-поміж прізвиськ цього товариства своїми особливостями виділяються прізвиська, пов'язані з різноманітними синтаксичними операціями (близько п'ятої частини від усіх прізвиськ). Зрештою, саме безпосередні різновиди згаданих операцій і напрямок самих операційних процесів покладено в основу класифікації й аналізу прізвиськ цього типу. Зазначені критерії передусім зумовлюють виділення двох великих груп: назви-словосполучення й назви-слова.

Назви-словосполучення – двослівні прізвиська¹⁰, що постали внаслідок різних називально-операційних процесів.

¹⁰ Виняток становить трислівне прізвисько *Король Седьмого Отряда*.

1. Найпомітніші з-поміж них прізвиська *метафорної* й *метонімічної етимології*: а) прізвиська, які з'явилися внаслідок перенесення назви когось/чогось відомого, знаного на вихованця (*Бичачий Цип'як, Язиката Феська*); таке перенесення здійснювали лише за умови обов'язкової наявності у вихованця будь-якої видільної ознаки чи ознак;

б) прізвиська, прецедентом появи яких стали подія чи факт і безпосередня – справжня чи мнима – причетність носія прізвиська до зазначених подій чи фактів (*Шоста Кучка, Надія Микитівна*).

Звичайно, на підставі зазначених процесів появи ці прізвиська можна зарахувати до семантичних способів прізвиськотворення (про це далі).

2. Рівновелику з попередньою групу становлять прізвиська, утворені *звичайним складанням слів* у словосполучення. При цьому обов'язковою умовою поєднання є прізвиськовий статус одного зі складників (*Король Джон, Маша Груша*) чи зразу двох поєднаних у прізвисько складників (*Сліпа Блинда, Коса Блинда*). Появу частини цих прізвиськ можна трактувати як наслідок накладання наявного однослівного прізвиська і двослівної назви героїв творів чи реальних історичних осіб: Лис [Микита + Микита] → *Лис Микита, [Криси + криса] Шушара* → *Криси Шушара, [Джон + Джон] Рід* → *Джон Рід, [Семен + Семен] Палій* → *Семен Палій*. В основі накладання лежать асоціативні зв'язки. Зауважу, що словосполучення, якщо й не були, то обов'язково ставали прізвиськовою ідіомою.

3. *Римовані сполучення*, що постали внаслідок приєднання до наявного слова-власної назви (прізвища чи прізвиська) беззмстовного, але римованого слова-абракадабри (*Лейкіна-Балейкіна, Стиць-Гриць*). Такий спосіб римовання здавна побутує в дитячій мові і спричинений бажанням пограти звуками, потребою ритмізації чи римізації мовлення (*фокус-покус, космос-мосмос, кунді-бунді, теревені-вені, гала-драла*). Побіжно зауважу, що другий елемент таких прізвиськ не мав і не має статусу прикладки. Як зазначає Н. Янко-Триницька, “З погляду фонетики й морфології, тут маємо двоє слів, кожне зі своїм наголосом і зі своєю флексією. Але з погляду семантики відгомін [отзвучие – так авторка називає другу частину] геть позбавлений будь-якої самостійності. Відгомін не може існувати ні окремо, ні з іншим словом, бо не має власного значення і форми, а може тільки супроводжувати самостійне слово, до того ж тільки це слово, і копіювати його форму”¹¹. Проте прізвиська цього товариства свідчать про протилежне (див. далі про *Прізвиська-відгомони*).

Назви-слова

У процесі функціонування майже всі прізвиська-словосполучення зазнали подальших різноманітних змін, що своєю чергою стало наслідком

¹¹ Янко-Триницкая Н.А. Продуктивные способы и образцы окказионального словообразования // Ученые записки Ташкентского гос. пединститута. – 1975. – Вып. 1: Актуальные проблемы русского словообразования. – С. 416.

появи однослівних прізвиськ вторинного походження (відпрізвиськові однослівні прізвиська).

Прізвиська-відгомони з'явилися внаслідок автономізації другої частини римованих прізвиськ: беззмстовна абракадабра набувала ознак слова, а будучи експресивно видільною, помітною, перебирала на себе функції двох слів. Вихідне ім'я, яке служило основою для римовання і ‘породило’ абракадабру, втрачало будь-яку функційну вартість – його не використовували. Фактично поява прізвиська-відгому мала кілька етапів-ланок: власне ім'я → римоване сполучення → відгомін (*Стиць* → *Стиць-гриць* → *Гриць, Пугачка* → *Пугачка-Пугвичка* → *Пугвичка, Ковбаса* → *Келбас* → *Келбас-Белбас* → *Белбас*). Отже, дитяче прізвиськотворення заперечує згадане вище категоричне твердження про неможливість самостійного використання й функціонування слова-відгому. Зразки використання таких слів як самостійних наявні і в українських арго: *ягелони-мателони* → *мателони, поліція-шуліція* → *шуліція, братія-шатія* → *шатія*; мало того, в арго такі слова ще й стають твірними основами для появи похідних (*поліція* → *шуліція* → *шуліцейський, шуліцист*). Постали в такий спосіб прізвиська виконують такі ж функції, як і їхні римовані попередники.

З деякою долею умовності до відгомонів можна зарахувати й прізвиська *Мандарина* (з'явилося внаслідок використання іншого прізвиська під час дражніння: *Стиць-Гриць-Мандарина...*), *Ріда* (з'явилося як реакція-рефлексія на прізвисько *Рід* у приспівочці *Ой гон, тіда-ріда...*) і *Копійка* (елемент приспівочки, використовуваної до хлопця з прізвищем Матвієць: *Заплач, Матвійку, – дам копійку, зареви – дам аж три!*)¹².

Інший різновид прізвиськ постав через *утинання двослівних прізвиськ*, супроводжуване різними наслідками у прізвиськотворенні:

1) так зване *синтаксичне утинання* – дво- чи трислівне прізвисько ставало однослівним, здебільшого перебираючи ознаки – зміст і функції – утнутого словосполучення (*Шоста Кучка* → *Кучка, Сидорова Коза* → *Коза, Пун Землі* → *Пун/Пупок*); як видно, утинали означальний елемент у твірному прізвиську без урахування його пре- чи постпозиції; своїми особливостями утинання прізвиськ (як вияв синтаксичного утинання) нагадує операції і наслідки утинання словотвірного (порівняймо із *замісник* → *зам, кілограм* → *кіло, Стосенко* → *Стоса*);

2) так званий *розпад прізвиська* – кількаслівне прізвисько розпадалося на кілька самостійних однослівних (*Забел На Гелку* → *Забел, Гелка, Нагелку, Король Джон* → *Король, Джон, Ганс Куроцуп* → *Ганс, Куроцуп*); при цьому кожне з посталих прізвиськ не завжди успадковувало (повторювало) функційні особливості прізвиська-словосполучення; такі прізвиська часто використовували поруч як елементи однорідного ряду.

Отже, творення прізвиськ синтаксичними способами відбувається за зразком таких продуктивних моделей:

¹² З такою ж долею умовності ці прізвиська можна трактувати і як такі, що постали внаслідок семантичних метаморфоз, зараховуючи їх до прізвиськ-метонімів.

загальна назва-словосполучення → прізвище,
 власна назва → прізвище,
 слово + слово → прізвище,
 прізвище-словосполучення → прізвище-слово,
 прізвище-словосполучення → прізвище-слово і прізвище-слово.

2.3. Семантичні способи прізвищотворення

Прізвища, що постали внаслідок семантичних метаморфоз, становлять три частини з п'яти від усіх зафіксованих й аналізованих у Нарисі прізвищ. Отже, семантична номінація є найпродуктивнішою у прізвищотворенні цього товариства. Як і в українській мові загалом, серед прізвищ цього товариства виділяються прізвища метафорного й метонімічного походження.

Прізвища-метафори.

Прізвища *метафорного* походження охоплюють незначний обсягом спектр мотиваційних ознак:

- 1) зовнішня ознака за подібністю до когось/чогось; в основі це ознаки 'складників' голови: абрис голови (*Груша, Цибуля, Головастик*), очі (*Киргиз, Сова*), волосся (*Стріха, Сметана*), губи (*Губошльоп*), рот (*Крокодил, Рот*), ніс (*П'яниця*), вуха (*Свиня*); зрідка в основу прізвища покладено подібність до чогось/когось усього тіла (*Топтигін, Вервечка*);
- 2) подібність до когось/чогось за наявними фізичними чи психічними вадами (*Блинда, Глушпека, Нерви, Псих*);
- 3) подібність до когось/чогось за поведінковими виявами чи можливостями (*Лепетя, Машина, Тхір, Узурпатор, Батя*);
- 4) ознака за розумовими здібностями (*Тулиця, Пеньок*).

З-поміж прізвищ метафорного походження наявні такі, що мають множинну мотивацію – в основу появи водночас покладено дві мотиваційні ознаки: наприклад, поява прізвищ *Горобець, Засць, Циган* зумовлена відповідними зовнішніми ознаками носіїв і їхніми поведінковими виявами; визначити первісно-переважальну ознаку зараз неможливо.

Прізвища-метоніми.

Прізвищ *метонімічного* походження утричі більше, ніж прізвищ-метафор. За найзагальнішими особливостями мотиваційних основ з-поміж них можна виділити дві великі групи: прізвища відапелятивні і відонімні.

Відапелятивні прізвища вказують на використання загальнономовних моделей перенесення назв загальних на осіб.

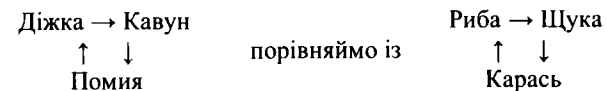
Продуктивною є модель *частина* → *ціле*: реалізована на підставі наявності у вихованця тієї чи тієї видільної ознаки, за якою потім виокремлюють-вирізняють її носія. Як показує словник, основою цього типу перенесень служили лише дві ознаки: частина тіла (*апендикс* → *Апендикс, нога* → *Нога, рот* → *Рот*) і хвороба (*ячмінець* → *Ячмінець, екзема* → *Екзема*), сюди ж можна зарахувати й прізвища, що з'явилися внаслідок наявності ерзац-хвороби (*організм* → *Організм, нерви* → *Нерви, кізак* → *Кізак I*).

Не меншою продуктивністю відзначається модель *захоплення особи* → *особа*: такі захоплення можуть бути позначені предметами (*машина* → *Машина, бичок* → *Бичок*), живими істотами (*риба* → *Риба, кобила* → *Кобила*), будівлею (*конюшня* → *Конюшня*).

Близькою до попередньої є модель *предмет-подія* → *учасник*: основою перенесення є предмет, визначальний у тій чи тій події (*десятка* → *Десятка, кров'янка* → *Кров'янка, фаза* → *Фаза*); говорити про чітке й однозначне визначення меж між мотивами цієї і попередньої моделей не доводиться – до певної міри поділ і межа між ними є умовними.

Всього двома зразками представлено модель *патрон* → *патронований* (*свинарка* → *Свинарка, кубінка* → *Кубінка*); умовно до прізвищ цієї моделі можна зарахувати і прізвище *Туркі*, оскільки його поява опосередковано пов'язана з патронатом.

У реєстрі аналізованих відапелятивних прізвищ наявні такі, що з'явилися водночас: кожне з них є окремим прізвищем, але в сукупності вони становлять деяку єдність. Наприклад, прізвища *Діжка, Кавун, Помя* мотиваційно між собою не пов'язані, хоча й стосуються однієї події. Кожне із прізвищ мотивоване відповідним 'атрибутом' прецедентної події, разом вони становлять ніби замкнуте мотиваційне коло:

Зовсім інші особливості появи *відонімних* прізвищ. Передусім з-поміж них помітними є прізвища первісного (прямого) і вторинного (непрямого) перенесення; кількісно вони не уступають один одному.

Прізвища *первісного* (прямого) перенесення утворено безпосередньо від власної назви. Мотиваторами до них були різноманітні власні назви:

– прізвище чи ім'я старшої особи (дорослого), яка в той чи той спосіб виступала покровителем-прихисником щодо вихованця (*Каплонський, Маруська, Свиридов*)¹³; сюди зараховуємо і прізвища, які з'явилися внаслідок так званого взаємного покровительства: дружні стосунки рівних (*Матюх, Скакун, Онисько 2*) чи родичання (*Кача, Рудичка*); зрештою, цей різновид прізвищ утворено за моделлю *патрон* → *патронований*;

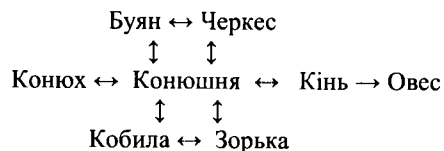
– прізвище самого вихованця: в одних випадках прізвище ставало синонімом до прізвища (*Стрюк* → *Горох, Гвоздик* → *Цвях*), в інших – зазнавало деформацій (*Інда* → *Індик, Новінкіна* → *Нержавійка*);

– географічні назви (*Куба, Мадагаскар*); якщо враховувати обставини і прецедент появи прізвища *Мадагаскар*, то його можна трактувати як прізвище гібридного метафорно-метонімічного походження.

¹³ Як вияв мнимого асоціативного покровительства можна трактувати прізвище *Лулумба*, єдине в такому статусі.

Прізвиська *вторинного (непрямого)* перенесення утворено не від прецедента мотиватора, а від іншого прізвиська, пов'язаного з тим прецедентом-мотиватором – фактично йдеться про відпрізвиськові прізвиська. Перенесення в таких процесах здійснено на підставі різних видів асоціативної суміжності: *Сметана* → *Вайс*, *Варення* → *Повидло*, *Горобець* → *Жид*, *Біцепс* → *Трицепс*, *Ворона* → *Сир* (про види і моделі асоціативної суміжності йтиметься далі).

У своїй основі прізвиська метонімічного походження засвідчують прозорість мотивації й уможливають встановлення зв'язків на рівні *твірне* → *похідне*. Проте деякі з них свідчать про об'єктивну неможливість визначити послідовність їхньої появи і відповідно неможливість установити мотиваційні зв'язки між ними. Яскравим прикладом тому є набір прізвиськ одного вихованця, пов'язаних між собою однією 'кінською тематикою': *Буян*, *Зорька*, *Кінь*, *Кобила*, *Конюх*, *Конюшня*, *Овес*, *Черкес*. У такому разі можемо лише припустити, що вихідним (первісним) прізвиськом з-поміж них було *Конюшня* (саме там завжди шукали хлопця), а всі інші він отримав як своєрідний обов'язковий набір атрибутів, пов'язаних із конюшнею. Ось чому схематичне зображення зазначених зв'язків матиме такий вигляд: у центрі вихідне прізвисько, від нього по різні сторони знаходяться інші взаємомотиваційні прізвиська:

Підсумовуючи викладене, можна зауважити загальні особливості семантичного прізвиськотворення.

1. У творенні прізвиськ-метафор і прізвиськ-метонімів задіяно різноманітні ступені продуктивності моделі-зразки, які за критерієм статусу мотиватора умовно можна об'єднати у дві групи:

1) загальна назва → власна назва:

назва хвороби → прізвисько

назва істоти → прізвисько

назва рослини → прізвисько

назва особи → прізвисько

назва предмета → прізвисько

назва частин → прізвисько

2) власна назва → власна назва:

ім'я особи → прізвисько

прізвище → прізвисько

прізвисько → прізвисько

кличка → прізвисько

назва країни → прізвисько

(кожна з моделей має свої різновиди).

2. Крім зазначених вище та інших ознак семантичного творення прізвиськ, упадає в око ще одна: на відміну від загальнономовних особливостей (де метафорний спосіб номінування помітно переважає над метонімічним), тут *значно* переважає метонімічний спосіб – пропорції відповідно становлять 1: 3. Крім того, що в ономастиці метонімія загалом спрацьовує значно ефективніше, визначення причин такої диспропорції може ґрунтуватися ще на деяких припущеннях соціального й лінгвального характеру.

По-перше, важливою в цьому товаристві була ознака реальної чи мнимої (бажаної) належності особи до когось/чогось, за цією ознакою часто визначали й статус вихованця.

По-друге, ознака подібності/тотожності лежала на поверхні й не могла свідчити про 'особисті заслуги й можливості' (рівноцінно позитивні й негативні) вихованця, тому й відходила на задній план.

По-третє, творення метонімічних прізвиськ уможливлювало залучення до прізвиськотворчості ширшого спектру прецедентів появи.

По-четверте, прізвиська метонімічного походження виявляли більші породжувальні можливості, ніж метафорні (для порівняння: наявні прізвиська-метафори стали мотиваторами до появи лише п'яти прізвиськ, прізвиська-метоніми зумовили появу двадцяти семи прізвиськ). У зв'язку з цим варто звернути увагу і на той факт, що породжені в такий спосіб прізвиська поповнювали тільки метонімічний прізвиськовий арсенал.

3. Твірні основи прізвиськ семантичного типу номінації у той чи той спосіб обов'язково фіксують мотив-прецедент появи прізвиська. Мабуть, саме тому й прізвиська зберігають-відтворюють лексико-семантичні зв'язки своїх мотиваторів-загальних чи власних назв. Така особливість позначилася в існуванні (в дії) прізвиськової закономірності – *заповнення асоціативних пар (рядів)*. За видільними ознаками такі пари (ряди) можна класифікувати на деякі великі групи:

1) за *статусом асоціативної пари* (ряду), її поширеністю, функціонуванням:

а) прізвиська є виявом відтворення (заповнення) загальнонаціональних асоціативних пар (рядів) – породження прізвиськом асоціативного відповідника (відповідників), традиційного, характерного для української ментальності загалом (*Тхір* – *Курка*, *Кінь* – *Кобила*, *Глушпека* – *Тетеря*),

б) прізвиська є виявом відтворення (заповнення) асоціативних пар (рядів) – породження прізвиськом асоціативного відповідника (відповідників), притаманних тільки цьому товариству (*Сметана* – *Вайс*, *Нога* – *Тітка*, *Пеньок* – *Пуп*, *Організм* – *Бзделик*);

2) *асоціативність за лексико-семантичним зв'язком* між складниками пари (ряду) – на підставі цього критерію виділяємо низку асоціативних пар:

– антонімічні (*Курка* – *Кібець*),

– синонімічні (*Новінкіна* – *Нержавійка*, *Ротяка* – *Крокодил*), серед яких помітними є пари своє-своє (*Черкес* – *Буян*), своє-чуже (*Панчоха* – *Штрумф*), чуже-своє (*Шушара* – *Пацюк*),

– родо-видові (*Риба* – *Карась*).

Проте наявність такої закономірності не передбачає обов'язкового заповнення асоціативних пар (рядів) – за деяких умов і причин асоціативну пару не зреалізовано. На підставі такого можна говорити про дію стримувачів-обмежувачів у прізвиськотворенні: очікуваного прізвиська немає. Стримувачами-обмежувачами можуть бути як суто прізвиськові явища і факти, так і позапрізвиськові. Для підтвердження зазначеного подам лише два приклади.

Приклад перший. Один із вихованців мав прізвисько *Криса*. Пізніше на основі нього (унаслідок поширеності явища появи прізвиська, синонімічного до вже наявного) з'явилося прізвисько *Пацюк*. У цьому разі з обов'язковістю мало з'явитися очікуване й запрограмоване відповідними тенденціями прізвисько *Щур*. Проте такого не трапилося – ніхто ніколи хлопця так не називав. Можливо, причиною цьому стали взаємозв'язані умови: 1) у селі частіше використовували загальну назву *криса*; 2) від цього прізвиська вже з'явилося як синонімічне *Пацюк*; 3) на схилах глибоких ярів і стрімких берегів Ворскла (у норах) гніздилися птахи – *щурі* (їх зрідка ще називали *річковими ластівками*), діти ставилися до них з любов'ю. Носій цього прізвиська за зовнішністю і поведінковими рисами ніяк не нагадував птахів – був справжнім 'гризуном' і ніжності чи любові не викликав.

Приклад другий. Серед аналізованих прізвиськ наявні двоє, утворені за однією метонімічною моделлю *хижак* → *жертва*: *Лис Микита* → *Курка 1* і *Тхір* → *Курка 2* (призвиська належали двом різним вихованцям). У першому ланцюжкові другий елемент *Курка* не став кінцевим – від нього утворено низку інших прізвиськ: зокрема за зворотною до вихідної моделлю *жертва* → *хижак* з'явилися *Яструб* і *Кібець* (див. *Надія Микитівна*). За всіма ознаками варто було очікувати появи нових прізвиськ, пов'язаних із *Курка 2*, проте такого не сталося – друга *Курка* виявилася 'безплідною'. Такий факт можна пояснити походженням самого прізвиська: походить від назви звіра, про якого в дитячому товаристві сформувалися найгірші уявлення – хижий, підступний, кровожерний; до всього того ще треба згадати й негативні 'нюхові' образи про цього звіра, втілені в дієслівному тріо *тхорити-натхорити-натхорячити*. Отже, прізвисько саме собою мало неабиякі можливості дошкулити, допекти й цим ніби помститися за образу; з іншого боку, сам носій прізвиська аж занадто хворобливо й бурхливо реагував на своє неофіційне ім'я, що свідчило про 'продуктивність і доречність застосованого інструмента'. Думаю, якби до вихованців не дійшов віршик про тхора і курку, то у Василя так і було б одне (вбивче як на мірки дитячого будинку) прізвисько. Прізвисько *Лис Микита*, навпаки, не мало зазначених виражальних можливостей, оскільки у казці Лиса більше зображено не хижаком, а хитруватим пройдисвітом. Звичайно, самé прізвисько не могло мати високого емоційно-експресивного навантаження.

Загальні висновки до типів і способів прізвисько творення Із задіяних типів найвищим ступенем продуктивності відзначається семантичний тип (з

перевагою способів метонімії), способи словотвірного і синтаксичного типів виявляють однакову продуктивність.

Наявна відносна 'закріпленість' типу за мотивами і твірними основами (чи навпаки?): семантична номінація переважає у називанні осіб за належністю, суміжністю, асоціативністю; словотвірна номінація переважає у відпрізвиськовому і відіменному прізвиськотворенні, синтаксичні способи – у відпрізвиськовому.

Типи і способи появи прізвиськ у цьому дитячому товаристві засвідчують перебіг загальномовних процесів у появі власних назв: використання готових імен (як власне мовних, так і чужомовних), перехід загальної назви у власну, творення свого з наявних мовних засобів.

Загалом вихованці, самі того не усвідомлюючи, зреалізували наявний в українській мові інструментарій творення прізвиськ, при цьому використали й маловідомі, малопродуктивні засоби.

3. СИСТЕМОПОРОДЖУВАЛЬНІ ВЛАСТИВОСТІ ПРИЗВИСЬК

Прізвиська цього товариства утворювали своєрідну незакриту систему, що виявлялося в низці її основних ознак і принципів функціонування:

- семантична і словотвірна похідність/мотивованість складників,
- взаємовпливи і взаємозумовленість функціонування, що своєю чергою втілювалося в плинності самої системи (зникнення одних елементів і поява чи зміна інших тощо); наприклад, та чи та ознака, що стала мотивом до появи прізвиська, могла зникнути, прізвисько залишалось як пам'ятник історичному факту (*Косий, Гланди, Організм*) і, навпаки, за наявності ознаки-мотиватора прізвисько, з різних причин утративши актуальність, зникало (*Стріха, Зализа*);
- наявність властивих системі ієрархічних зв'язків між складниками і їхніми різновидами.

Важливим бачиться той факт, що ця система трималася на неабияких породжувально-відтворювальних властивостях прізвиськ. У зв'язку з цим можна говорити про наявність взаємозумовлених і взаємозв'язаних основних принципів-властивостей творення і функціонування самої системи.

1. *Асоціативність*, що втілювалося в різних процесах і явищах (детально про це викладено в попередньому розділі).

2. *Інерційність* (зумовлена попереднім). Помітна видільна ознака прізвиськотворення в цьому товаристві: здебільшого всі прізвиська ставали мотивом до творення нових чи їхніх варіантів. Як видно з прикладів, процес інерційного прізвиськотворення різною мірою притаманний всім типам номінації: висока частотність – для семантичних процесів, меншою мірою – для синтаксичних і найменшою – для словотвірних.

3. *Варіативність*. Попередня ознака зумовила появу значної кількості варіантів прізвиськ. За суто мовними ознаками (використовувані засоби творення) можна виділити деякі різновиди (типи) варіантів прізвиськ:

- 1) *словотвірні* – різняться словотворчими засобами (*Кізяк – Кізя*),

- 2) фонетичні – різняться окремими звуками (*Кубинець – Кубінець*),
 3) лексичні – різняться семантичними зв'язками синонімії, антонімії, паронімії (*Нога – Фус, Біцелс – Трицелс, Шушара – Шушваль*),
 4) експресивно-емоційні – різняться виявом 'позитивної', 'нейтральної' чи 'негативної' оцінки (*Помя – Кавун, Топтигін – Топтя*).

За позамовними ознаками наявні такі різновиди варіантів:

- 1) хронологічні – варіанти різняться часом появи,
 2) жанрові – різняться рівнем можливого досягнення конкретної мети, значущістю/актуальністю й частотністю використання.

Звичайно, говорити про те, що кожен із варіантів належить до якогось одного різновиду, не можна, навпаки, кожен має найрізноманітніші ознаки, виявляючи свою комбінаторність. Наприклад, варіативна пара *Купця – Купчиха* засвідчує, що кожен її складник є носієм ознак словотвірного, емоційно-експресивного, жанрового різновидів, а складники пари *Куроцуп – Ганс* утілюють особливості лексичного і жанрового (частотного) різновидів.

Здебільшого варіанти прізвиськ не збігаються за конкретними ознаками: кожен використовували в тільки йому властивій конкретній ситуації і з конкретною метою.

Унаслідок таких процесів поставали омонімії за формою, але різні семантикою прізвиська.

У свою чергу зазначені й інші властивості й особливості прізвиськотворення зумовили формування кількокомпонентних прізвиськових ланцюжків, у яких поява одного компонента мотивована іншим. Фактично йдеться про велику кількість *відпрізвиськових* прізвиськ як назв вторинної похідності з їхніми різновидами, ґрунтованими на найнеймовірніших семантичних, структурних, асоціативних і бозна-яких зв'язках. А звідси й усеоможливі контамінації, конотації.

Переважно такі явища втілено у дво-, трикомпонентних ланцюжках (*Цумадан → Цума, Колба → Колбаса → Ковбаса*). Проте деякі з них сягають 7–10 ланок і утворюють не однолінійний ланцюжок, а *прізвиськове гніздо*. Початком для такого гнізда є прізвисько, безпосереднім прецедентом-причиною появи якого стала визначальна ознака, властивість чи подія.

Становлення й поповнення цього гнізда відбувається за унікальним сюжетом: сценарій цього сюжету не розписано заздалегідь, автором кожної сюжетної лінії виступає новий творець¹⁴. Звідси і наявність найрізноманітніших мотиваційних зв'язків між прізвиськами гнізда, використання різних типів і способів творення, поява різнофункційних складників. Як наслідок – без знання 'історії' гнізда не можна встановити мотивів появи його складників і зв'язків між ними. У цьому разі постають нериторичні запитання зразка: як *Король Седьмого Отряда* родив *Редиску*? як *Надія Микитівна* стала *Гансом*? ...

¹⁴ Думаю, якби перебування вихованців у дитячому будинку було подовжено, то сюжет прізвиськового гнізда виявив би ще одну особливість – його *незавершеність, безкінечність* (призвиськотворчість мала б три стадії: дитяча-підліткова-юнацька).

У зв'язку з цим необхідно говорити про прізвиська різного ступеня похідності й відповідно за такою ознакою виділяти їхні різновиди:

1) прізвиська *первісного (первинного)* походження утворено від будь-якої ознаки загальної чи власної назви – видільна ознака, подія, ім'я, які ставали безпосереднім мотивом появи прізвиська (*Сидоренко → Сидорова Коза, Пеньок → Пуп Землі*); інша їхня назва – прізвиська першого ступеня похідності;

2) основою для творення прізвиськ *вторинного* походження були наявні прізвиська, безпосереднім мотивом появи таких прізвиськ в основному були асоціації, пов'язані з первісним прізвиськом (*Сидорова Коза → Коза, Пуп Землі → Пуп*).

Залежно від віддаленості вторинного прізвиська від первісного можна виділяти прізвиська другого, третього (і далі) ступенів похідності: у наявній картотеці найвіддаленішими є прізвисько *Ганс* (восьмий ступінь похідності) і *Редиска, Піда* (сьомий ступінь похідності).

У великому масиві відповідної наукової літератури не знайшов жодної згадки про існування прізвиськових гнізд і про системотвірні властивості самого прізвиська. Причини такого можна назвати лише з деякою долею припущення: або таких гнізд не існувало й не існує в іменуванні інших досліджуваних соціумів, або під час збору й лексикографування матеріалу відповідні зв'язки між прізвиськами зігноровано, не відображено, або відтворення таких гнізд через затемнення мотивації окремих його складників, через втрату спорідненості складників унеможливлено тощо.

ВИСНОВКИ

Процеси появи і функціонування прізвиськ цього товариства відрізнялися неабиякою плінністю-мінливістю (навіть у межах окремої релевантної групи) як щодо їхньої появи й видозміни, так і щодо безпосереднього функціонування. Поруч існували прізвиська, які свідчили і про тяглість цієї системи. У силу своїх виражальних можливостей (здебільшого через високий рівень виявлюваного негативізму), прізвисько унеможливлювало появу інших прізвищ чи їхніх варіантів; якщо й з'являлося якесь інше прізвище в особи, то швидко зникало, затьмарюване наявним. Таку сталість й актуальність зберігали і прізвиська, носії яких самі були "невиразними, сіренькими, непримітними" в цьому товаристві.

Побіжні порівняння описаних прізвиськових процесів із аналогічними в сучасних дитячих колективах свідчать як про збіднення "набору" прізвиськ, так і про звуження самої дитячої прізвиськотворчості, її водноманітнення. У зв'язку з цим можна назвати найзагальніші причини зазначеного стану:

1) у сучасному класичному (традиційному) дитячому об'єднанні, групі, класі наявна більша кількість мікрогруп, обмежених (відмежованих від інших) спільною діяльністю, інтересами й можливостями;

2) значно зменшилася кількість різновидів спільної діяльності дітей (й особливо ігрової). Проте ретельне дослідження цих процесів, їхніх наслідків не належить до завдань цієї праці.

На початку викладу (с. 10-11) йшлося про деякі питання визначення прізвища як мовного явища порівняно з іншими антропонімами. Проте, якщо давати визначення прізвища не як мовно-іменного явища загалом, а в контексті його появи й використання, то на передній план необхідно виводити інші обов'язкові означальники.

1. Оскільки в цьому товаристві не існувало родичівських (сімейних) чи колективних прізвищ, унікальними були умови, прецеденти і причини появи кожного з них, то в цьому разі прізвисько має одну з основних ознак *індивідуальність-унікальність*.

2. З огляду на наявність в особі чотирьох імен (ім'я, ім'я по батькові, прізвище, прізвисько) прізвисько за своїми загальносуспільними функціями і значущістю є додатковим і необов'язковим – ідентифікація особи ґрунтується на трьох перших назвах, без прізвища; з огляду на життєдіяльність окремого товариства й умови його існування прізвисько набуває протилежних ознак – є основним, а інколи і єдиним засобом називання-вирізнення-ідентифікації особи.

3. На відміну від дорослих співтовариств, у дитячому товаристві прізвисько є *обов'язковим* позначником. Якщо в дитини немає прізвища, то це *виняток* із правила. Такий виняток може свідчити лише про специфіку й умови зростання дитини: 1) або ж дитина виросла окремо від ровесників, 2) або ж мала специфічний статус у дитячому колективі – так званий статус нульового діапазону в соціометричних дослідженнях психологів. У товаристві моїх однокашників, за моїми підрахунками, у середньому хлопець мав 5-6 різноаспектних прізвищ; якщо враховувати й різнофункційні форми одного прізвища, то в деякого такий показник доходив до 10 одиниць.

4. Поява прізвищ і їхнє функціонування мають загальні принципи і властивості для всієї національної території. Проте конкретне втілення й реалізація таких принципів у їхніх найрізноманітніших виявах, деталях і нюансах відбувається в окремих спільнотах (родинних, територіальних, сільських чи міських, виробничих тощо). Система (сукупність) прізвищ окремої спільноти як явище з його мотивами-прецедентами, умовами появи і використання, ієрархією і взаємодією елементів є позначником (ідентифікатором) окремої спільноти і не повторюється в інших спільнотах – є унікальним явищем. За такою ознакою прізвисько можна (й необхідно) трактувати як обов'язковий елемент територіального, соціального чи професійного діалектів.

Отже, основними й обов'язковими ознаками прізвищ є: системність, функційна самостійність, унікальність й індивідуальність, мотивованість-прецедентність.

На відміну від загальноприйнятого й небезпідставного уявлення про прізвища як про якийсь негатив (мовний, етичний, поведінковий), у цьому товаристві прізвища мали дещо інший статус: були виявом колективних й індивідуальних цінностей, естетичних смаків і вподобань, дозволів і заборон, виявом світосприймання й світовідчуття; вони були частиною цілісних уявлень вихованців про світопорядок.

Завершу виклад про прізвища, їхнє місце і значення в цьому товаристві промовистим реальним фактом із життя вихованців.

У радянські часи забороняли щедрувати, посипати, колядувати. І якщо сільським дітям забороняли це вчителі без подальшого контролю виконання заборони, то за атеїстичним буттям вихованців здійснювали пильний нагляд.

Під час навчання у восьмому класі мої однокашники таємно пішли по селу щедрувати (щедрували в селі увечері 31 грудня). Директор віддав наказ сурмачу оголосити збір на лінійку. Хто із щедрувальників знаходився десь поблизу, той встиг завчасно прийти і зайняти своє місце. Хто щедрував далеко від дитячого будинку, навіть почувши в зимовий вечір звук сурми, не зміг засвідчити своє перебування на території дитячого будинку і стати до лав слухняних. Таких нас виявилось четверо.

Звичайно, щедрувальників викрито. З метою залучення найширших мас до обговорення ганебного вчинку директор оголошує відкриті комсомольські збори. Збори відбувалися до пізньої ночі. Результат: невинні – заставували винних, винуватці усвідомили свою вину. Всі разом поклялися, що такого більше ніколи не повториться (зрештою, у клятві були щирими, бо це й справді було останнє наше дитяче щедрування). Ми дали клятву – директор її взяв. На тому й розійшлися по ліжках.

Проте на самих зборах уже змовилися хто, з ким і до кого йтиме вранці посипати. Десь о п'ятій-шостій ранку першого січня у селі можна було почути посипальні пісні. То, забувши про клятву і вилізши через квартиру, вітали з новим роком селян мої однокашники (сільські діти приступали до справи набагато пізніше).

Безслідно таке не могло залишитися: нічна няня викрила змову, встановила змовників і терміново доповіла директорові, помешкання якого знаходилося на території дитячого будинку.

Кара: 1 січня заривати каналізаційну канаву. А в цей час у піонерській кімнаті відбувалося куди гірше дійство, ніж риття мерзлої землі: місцеві художники випускали сатиричну газету. У газеті зображено нас чотирьох із простягнутими руками і торбами через плече. І напис унизу: *Схаменіться і за розум ви візьміться!*

Свідки такого неподобства-німі наші співчувальники 'роздобули' оригінал газети і принесли нам. Ось тут і виявилася неабияка роль прізвищ.

На звороті газети копачі написали сакраментальне:

Караюсь, мучусь, але не каюсь!

Законопи аркуш у пляшці з-під ситра глибоко біля каналізаційного колодязя. Перед тим підписалися ... *прізвишками*.

С Л О В Н И К

Творці й носії унікального

ПЕРЕДМОВА ДО СЛОВНИКА

До Словника внесено більше 220 прізвищ. Носіями прізвищ є 55 дітей (з них 52 вихованці дитячого будинку і 3 сільських дітей-однокласники автора), лишень 15 із них мали по одному прізвиську.

Словникові статті подано за алфавітним порядком.

Статті мають трикомпонентну структуру з відповідним використанням шрифтів:

- 1) заголовне прізвисько з позначенням наголосу,
- 2) передумови, прецеденти й історія появи,
- 3) особливості використання.

Якщо різні прізвиська мали один прецедент появи і з'явилися одночасно внаслідок подібних обставин і умов, то у Словнику подано повний опис лише одного з них, в описі іншого (інших) використано скорочення слова 'дивись' із покликанням на відповідну статтю повністю описаного прізвиська. Наприклад: *КАВУН* Див. *Діжка*.

Якщо прізвисько має відповідники, що з'явилися внаслідок подальших прізвиस्कотвірних процесів, то після його тлумачення подано його похідні відповідники.

Наприклад: *ЗАБЕЛ НА ГЕЛКУ* Ще – *Гелка, Забел, Нагелку*.

Якщо прізвисько функціювало водночас у різних формах і з однаковим призначенням, то його позначено так: *ПОЛІП(и), НЕРВ(и)*.

Омоніміїні прізвиська позначено цифровими індексами: *КІЗЯК 1, КІЗЯК 2*.

Якщо прізвисько стало початком творення прізвиськового гнізда, то саме в статті про це прізвисько схематично зображено і його гніздо.

Імена і прізвиська вихованців записано зі збереженням особливостей їхньої вимови.

Не всі статті словника написано в одному стилі чи тональності, причиною цього передусім стали особливості появи самого прізвиська.

Використано умовні позначення:

- знак указує напрямом мотивації: яке прізвисько від якого походить,
- ↔ знак указує на взаємомотивованість (використано за умови неможливості встановити, яке прізвисько від якого походить).

АПЕНДИКС

Однокласника-сільського хлопця Володьку відправили до районної лікарні із боєм у животі. Установлений діагноз – запалення апендикса. Після операції й одужання Володька повернувся додому. Ходив гогулом, адже для села (а для нас і поготів) операція була великою рідкістю й дивиною. Гордовито розповідав, як усе відбувалося, як незвичайне надбання демонстрував шрам, оголюючи під сорочкою предмет своєї гордості. При цьому якимось видільно вимовляв слово *апендикс* і *апендицит*. Звичайно, такий унікальний факт не міг залишитися поза увагою однокашників і забути. Ця рідкісна для нашого товариства ознака-факт, а можливо, і заздрощі (потрапити до району в лікарню – значило змінити світ !) стала причинком до появи прізвиська *Апендикс*.

Використовували його з метою дошкулити, допекти, образити – тобто гордість хлопця перетворилася на образу. Прізвисько разом із його відповідником *Апендицит* мало високу частотність використання, оскільки було єдиним у Володьки (якщо не враховувати відпрізвичного прізвиська).
Ще – *Апендицит*.

АПЕНДИЦІТ

Історія цього прізвиська є аналогічною до появи прізвиська *Апендикс* (по довгим часі не можу згадати, яке з них з'явилося першим). Їх використовували як абсолютні синоніми – без будь-яких змістових, експресивних чи функційних відмінностей; вони мали однакову частотність використання.

Див. *Апендикс*.

БАЛҀЙКІНА

Віточка була доброю й лагідною дівчинкою. Не пригадую, щоб її коли карали. У чужі справи носа не совала, але й до своїх не дуже допускала. Особливо відрізнялася своєю поступливістю, чим подекуди користалися інші вихованці і не завжди з добрими намірами (такою вона є й зараз – через те має великі клопоти від нечесних, непорядних доброзичливців).

Це прізвисько їй придумали не вихованці. Частенько директор дитячого будинку привселюдно називав її за іменем і прізвиськом, при тому обов'язково додаючи вигадане слово. Виходила чудернацька назва *Віточка Лейкіна-балҀйкіна*. Саме 'найчудернацькіший' складник тієї назви і підхопили вихованці. Відтоді Віта й стала *БалҀйкіною*.

Використовували прізвисько як звичайний (синонімічний) заміник прізвища.

БАТЯ

З-поміж усіх вихованців дитячого будинку Мишко вирізнявся рідкісною й неабиякою тягою до комерції. Він міг шматочок гумки (для стирання написаного олівцем) вартістю в одну копійку через низку процедур обміну чи купівлі-продажу отримати товар вартістю у кілька карбованців. У його

потаємному 'сейфі' знаходилися найрізноманітніші речі: складальні ножики, дрібні знаряддя (зразка обценьки, терпуги), навіть облигації державного займу, за які вже давно нікому й нічого не сплачували. На думку самого власника, ці речі за сприятливої кон'юнктури можна було обміняти на щось краще, потрібніше, вартісніше. І Мишкові такі обміни вдавалися. Ще навчаючись у восьмому класі, він якимось чином, будучи без грошей, поставляв старшим хлопцям, що навчалися в профтехучилищі чи в іншому дитбудинку, тільки йому доступні 'товари': щось із одягу, із харчів тощо. Саме такий талант став мотивом до появи його прізвиська *Батя*. Функціонування прізвиська мало свою специфіку: до Мишка за цим прізвиськом зверталися лише старші від нього хлопці.

БҀЛБАС

З'явилося внаслідок утинання прізвиська *Келбас-Белбас*.

Використовували як звертання-називання рівних до рівного.

Див. *Келбас-Белбас*.

БЕЛЬГА

Традиційно щороку у квітні в дитячому будинку проводилося велике прибирання території: фарбування парканів, вапнування й обкопування дерев у садках, підмітання... Згадуваний рік був особливий – 2 травня мали відзначити тридцять років від дня заснування дитячого будинку. У цей рік поставили новий бетоновий паркан у вигляді переплетених кілець. Кожне кільце треба було пофарбувати різними кольорами. Справу доручили нам як найстаршим у той час вихованцям.

У час фарбування Сергій помітив, як до нас наближається "бобік" одного з найвищих начальників району секретаря райкому партії Бельги (можливо, він мав посаду голови райвиконкому – зараз точно не пригадую). Сергій миттю малярською шіткою забруднив собі праву руку (хоча до цього був чистесенький, оскільки не дуже то й переймався фарбуванням), а потім витер її робочим халатом. Машина начальника зупинилася неподалік від нас. Звідти вийшов Бельга. Сергій миттю опинився біля нього, подав йому праву руку для потиску і зі словами "Я особисто проведу Вас до директора" повів гостя до двору. Звичайно, отетерілий від такої зустрічі, чоловік змушений був подати свою руку і йти за 'господарем'.

По деякім часі Сергій повернувся до фарбувальників і став розповідати про своє щастя. Наскрізною фразою було "Ми з Бельгою... Ми з Бельгою...". Його так і стали називати *Ми з Бельгою*.

Прізвисько з'явилося досить пізно – у рік завершення навчання у восьмирічці й випуску з дитячого будинку, тому й функціонування самого прізвиська не усталилося. Проте в безпосередньому використанні воно зазнало утинання – Сергія стали називати *Бельгою*, використовуючи при цьому іронічно-саркастичні нотки.

БЕ́НИК

Однозначно пояснити походження цього прізвиська не можу. Якимось чином воно пов'язано з прізвиськом *Бичок* (можливо, в основі його появи лежали якісь асоціативно-звукові явища).

Використовували це прізвисько як вияв дружнього звертання, у спілкуванні рівних.

Див. *Бичок*.

БЗДÉЛИК

Див. *Організм*.

БЗДО

Див. *Організм*.

БЗДУН

Див. *Організм*.

БЗДЮХА́

Див. *Організм*.

БИ́ЧАЧИЙ ЦИП'Я́К

Див. *Цип'як*.

БИЧО́К

Здавна паління цигарок не обходило жодне хлоп'яче товариство (на жаль, сьогодні ця хвороба поширилася і на дівчат). Мабуть, жоден із хлопчаків не уникнув проб тютюнових виробів. Не було в цьому винятком і наше товариство. Відмінність полягала в суворому нагляді з боку дорослих за “тютюновою цнотою” вихованців і в нещадній боротьбі з виявами порушень. Тютюнопаління вважалося одним із найтяжчих порушень правил і відповідно підлягало суровій карі. Одним із дієвих (на думку директора дитячого будинку) методів боротьби з палінням цигарок був поховальний обряд: спіймани на гарячому (а їх завжди було декілька, бо палити самому, не поділившись із кимось іншим, вважалося непристойним) викопували велику яму. Розмір ями залежав від різних чинників: спіймано палія вперше чи він є затятим рецидивістом, пора року, зрештою і від настрою директора. Але яма обов'язково нагадувала могилу. За присутності всіх вихованців палії (вони ж і могильники) урочисто закопували недопалки і клялися вже більше ніколи і ні за яких обставин не палити цигарок, навіть не дивитися в їхній бік.

Сашко був затятим палієм. Він і відрізнявся від інших паліїв саме своєю затятістю. Викопав не одну могилу і поховав не одного *бичка* (так називали недопалки). Власне предмет його затятості і став прецедентом до появи прізвиська *Бичок*.

Використовували це прізвисько по-різному: молодші від Сашка використовували як дражніння, рівні – як дружнє, шире звертання.

БІЦЕПС

Фізична сила як особистісна ознака (поруч із розумовими здібностями і доброю вдачею) безумовно мала вагому вартість у товаристві вихованців дитячого будинку. Дехто із хлопців мав від природи прекрасні фізичні якості, міг їх реалізувати і зреалізував у ситуаціях силового обстоювання інтересів особистих і товариських. Саме такі обставини й визначали належний статус у товаристві: такого поважали, у протиборчих справах (у тому числі і в силових іграх) намагалися задалегідь залучити на свій бік. Звичайно, не всі хлопці мали такі природні ознаки. У зв'язку з цим і з огляду на значущість фізичної сили частина з них намагалася в якийсь спосіб компенсувати такі “вади”. Звідси й настирне, наполегливе набуття зовнішніх ознак фізичної сили – накачані на турніку м'язи.

З-поміж однокласників Валерка виділявся своєю худорбою. М'язи і всі їхні різновиди виділялися й без турніка, проте, заражений поширеною хворобою “м'язотворення”, хлопець частенько висів на турніку. Після кожного такого заняття хвалився досягненнями: водночас згинав у ліктях обидві руки в напрямку вух, напружував їх, показуючи очима на набухлі м'язові горбки між ліктем і плечем.

Під час одного з таких показів, крім очей, Валерка використав ще один засіб акцентуації уваги на набухлих м'язах – слівний. Демонструючи свої чергові досягнення, з гордістю мовив приблизно таку фразу: “Гляньте, які біцепси маю!” І хоча Валерка не досягнув хоч якихось помітних успіхів у накачуванні м'язів (ім ні з чого було накачуватися), але з того часу мав видільну ознаку – прізвисько *Біцепс*.

Використовували прізвисько з метою зіронізувати над “найбільшою вартістю” Валерки, дошкулити йому.

Див. *Трицепс*.

БЛИ́НДА

До Михайлівського дитячого будинку Толя прибув із іншого (дошкільного) дитячого дитбудинку. У цьому дитячому будинку працювали жінки, які свого часу ‘ходили аж до Лаври’ [Київської] на прощу. Вони знали й активно використовували українську лексику, яка сьогодні відійшла до мовного архіву. Знали вони й використовували в побуті і слово *блинда* – (абсолютний) сліпцев. Словник української мови в 11-ти томах уже не фіксує цього слова.

Толя мав фізичну ваду – недобачав. Мабуть, десь у розмові поміж собою дорослі назвали Толю *блиндою* (сліпцем). Для дітей це слово було незрозумілим, рідкісним. Можливо, саме з цієї причини Толю стали прозивати *Блиндою*.

У Михайлівському дитячому будинку це прізвисько використовували з метою дошкулити, допекти, дістати до живого. Десь у п'ятому класі, дякуючи неабияким зусиллям і старанням медсестри Марії Іванівни Бондаренко (*Марвана Лікарка*), у Толі поліпшився зір – він перестав носити окуляри, а прізвисько *Блинда* втратило свою актуальність, забулося.

Ще – *Коса Блинда, Сліна Блинда*.

БУЯН

Див. *Конюшня*.

ВАЙС

Це прізвисько мотивами (причиною) появи споріднене з прізвиськом *Сметана*. Проте з'явилося значно пізніше, а прецедентом до його появи стало вивчення німецької мови, а саме теми 'Назви кольорів' (*weiß* у перекладі українською *білий*). Примітним є той факт, що так прозвали Сергія однокласники, а не старші учні, які вивчали цю тему раніше і відповідно знали німецький варіант українського слова. До того ж, на відміну від інших прізвиськ, які з'явилися внаслідок використання чужомовних синонімічних відповідників (порівняймо *Нога* і *Фус*), у цьому разі 'переклад' свого здійснено не очікуваним-традиційним *saure Sahne*, а назвою кольору.

Використовували тільки однокласники і наближені до Сергія як дружне чи нейтральне звертання.

Ще – *Сметана*.

ВАР'ЕННЯ

Дитячий будинок не належав до закладів так званого закритого типу. Його вихованці навчалися в сільській школі, приятелювали з сільськими дітьми, спілкувалися із мешканцями села. Унаслідок цього могли бачити й спостерігати і не-дитбудинківське життя. Звідси і бажання мати те, чого не мали в умовах дитячого будинку. Особливо таке бажання виявлялося стосовно сільського харчування, точніше його окремих складників: пиріжки, тістечка, варення, домашня ковбаса. Існували різні способи отримання таких благ: подарувавши виготовлений своїми руками сувенір, привітати когось зі святом, допомогти по господарству (викопати картоплю, прополоти огорог, нарубати дрів), назбирати грибів чи лісових ягід тощо.

За всю історію дитячого будинку була тільки одна спроба самостійного приготування таких ласощів. Якось хлопці зібрали з викинутих на смітник частинок примус (у селі його частіше називали *кірогазом*). З найкращих слив зварили варення. Проте ніхто до пуття не знав, як те варення готувати. Готували за принципом 'хто як чув': додавали води, цукру, періодично вимикали примус, пробували на смак.

Такі приготування треба було робити в повній таємниці, оскільки використання сірників, паління вогню вважалося грубим порушенням норм поведінки. Через це варили після вечері на кролефермі. Часу не вистачило – вирішили доварити наступного дня. Проте поки хлопці були в школі, хтось уже поласував варивом та так, що від нього залишилися лише сліди на казанкові. Слідчі дії були даремними – злочинця не виявили. Вирішили повторити спробу на наступний день. Проте наступного дня хтось із дорослих викрив цю 'пекельну кухню' і доповів директорові, надавши й докази злочину (казанок, тарілки, ложки, цукор, примус, сірники, сливи).

Як тільки хлопці прийшли зі школи, директор дитячого будинку викликав 'директора' кролеферми і його найближчих друзів до канцелярії і звелів

написати, хто 'зачинщик', де взяли примус, цукор і таке інше. Рідкісний випадок: хлопці написали все як на духу, оскільки приховувати було нічого – всі докази злочину придбано легальними, законними способами (цукор купили, сливи назбирали у своєму садку, примус збрали самостійно). Та ще в кінці пояснень кожен приписав традиційні покаянні слова на зразок: "*Я більше не буду й іншим не дозволю*". Здавалося, інцидент вичерпано – карати немає за що (хоча примуса й цукру було шкода).

Але директор до останнього тримав при собі убивчий доказ протиправних дій. Прочитавши написані зізнання, він несподівано вирік: "*Тепер напишіть, як ви отруїли Мишко!*" (слово *отруїли* вимовив із притиском). Ось тут все стало на свої місця: виявилось, що саме Мишко, якого ніхто не міг запідозрити, з'їв недоприготовлене варення і поплатився за це ізолятором (медичним).

Уже через багато літ Мишко сказав, що не їв того варення. І друзі схильні вірити тим словам. Проте з часу тієї історії Мишко має прізвисько *Варення*.

Прізвисько не мало якихось видільних експресивно-емоційних нюансів – його використовували як звичайне під час дражніння.

Ще – *Повидло*.

ВЕРВ'ЕЧКА

У дитячому будинку, порівняно із сільськими дітьми, мало хто відзначався вгодованістю: здебільшого були нормальними чи худими. З-поміж інших Вовка був не просто худим, а худючим. До того ж постійно був не просто зігнутих, а якось дивно вигнутих і гнучких. Ці особливості його зовнішності і стали причиною появи прізвиська *Вервечка*.

Використовували це прізвисько по-різному: молодші від Вовки – як засіб дражніння, старші й ровесники – як необразливе звертання.

В'ОВТЯ

Це прізвисько утворено від імені Володя (Володька). Здебільшого для економії під час звертання неофіційні форми імен утинали, додаючи замість угнутої частинки формант *-x(a)*: *Толя* → *Тоха*, *Льоня* → *Льоха*, *Володя* → *Воха*. На появу цього прізвиська вплинула специфічна вимова деяких звуків його носієм – фактично автори у прізвиську відтворили цю специфіку.

Прізвисько використовували старші вихованці як нейтральне звертання, однокласники – як вияв деякої зверхності до носія, але не як дражильний чи принижувальний засіб (про специфіку використання прізвиська молодшими від Володьки вихованцями не пригадуємо). Сам Володька реагував на це прізвисько без будь-яких образ.

ВОР'ОНА

Грицько відрізнявся від інших неймовірним кольором волосся – чорне з полиском, як вороняче крило; до того ж ще й був смаглявий. Звичайно, такі зовнішні ознаки передбачали, мали б спричинити появу іншого прізвиська –

Циган, проте до появи Грицька *Циган* уже “стояв на котловому довольстві” у дитячому будинку. Грицька прозвали *Вороною*. Використовували це прізвисько як образливу назву. Ще – *Сир*.

ВÓТКАЛЬ

Прізвисько утворено способом утинання прізвища *Воткаленко* (мешканці села з якоюсь однотайністю й наполегливістю називали цього хлопця *Москаленко*).

Це прізвисько не мало ніяких конотацій – використовували його однокашники чи наближені до них вихованці під час звертання до носія чи називали його так у спілкуванні між собою.

ГАНС

Прізвисько є складником прізвиськового гнізда *Надія Микитівна*. З’явилося внаслідок розпаду прізвиська *Ганс Куроцуп* на два окремих: *Ганс* і *Куроцуп*. Використовували тільки однокашники як дружньо-іронічне звертання до носія чи як замітник його власного імені.

Див. *Ганс Куроцуп*.

ГАНС КУРОЦУП

Прізвисько є складником прізвиськового гнізда *Надія Микитівна* і безпосередньо пов’язано з прізвиськом *Курка*.

Юрка прозивали *Куркою*. Десь 1974–1975 року у кількох числах загальнонеспубліканського дитячого журналу “Піонерія” друкували оповідку в малюнках (тоді ще не знали слова *комікси*) про те, як піонери змайстрували машину часу і потрапили в часи Другої світової війни (за тодішньою термінологією і правописом – Велика Вітчизняна війна). Звичайно, потрапити вони могли тільки до партизанів. З-поміж дійових осіб був і німецький солдат, який полюбляв ганятися за курми. Звали його *Ганс Куроцуп*. Звукова і змістова подібність прізвиська *Курка* й імені дійової особи *Ганса Куроцупа* чи асоціативний ряд жертва-хижак (здобич-мисливць) стали мотивом до появи прізвиська *Ганс Куроцуп*.

Зрештою, проіснувало це прізвисько недовго, оскільки розпалося на два окремі прізвиська *Ганс* і *Куроцуп*.

Див. *Надія Микитівна*.

ГАПКО

У селі жив хлопчина Микола. Бідний розумом, але неймовірно добрий. У школі зміг провчитися два-три роки, далі всю життєву освіту здобував у сім’ї (тато й мама були колгоспниками). Саме батьки цілком адаптували сина до самостійного сільського життя. Поміж сільських дітей і вихованців дитячого будинку Миколу вважали дурником, обходили його стороною – з ним ніхто не товаришував і не приятелював. Навіть називали його не власним іменем, а прізвиськом його діда – *Гапко*.

Усупереч такому ‘статусу’ хлопця, з ним заприятелював Борис, роками значно молодший від Миколи. Почалася ця дружба зі спільного для обох захоплення рибаленням. Звичайно, такий факт виділявся в повсякденному житті вихованців. Власне дружба цих хлопців і стала мотивом до появи у Бориса прізвиська *Гапко*.

У селі власне ім’я *Гапко* стало загальною назвою: слово мало значення ‘нерозумний, дурник’. У дитячому будинку це прізвисько не мало якихось семантико-експресивних особливостей (не було ні образливим, ні шанувальним), швидше служило заміником прізвища й імені Бориса – коли до Бориса зверталися за цим іменем (а могли звертатися так тільки старші й рівні), він не ображався.

ГАРКУША

Прізвисько утворено шляхом міни суфікса -ун формантом -ущ(а) у прізвищі Гаркун.

Використовували як дружнє звертання.

ГЄЛКА

Прізвисько з’явилося внаслідок розпаду кількаслівного прізвиська *Забел На Гелку* (розпад прізвиська безпосередньо зумовлений потребою зекономити в час називання-звертання за умов дружнього спілкування).

У звертанні мало іронічний відтінок.

Див. *Забел На Гелку*.

ГЛАДІОЛУС

Див. *Глобус*.

ГЛАНДИ

Юрко страждав хворобою піднебінних мигдаликів (лат. *glandula* – шийна залоза). Частими були неймовірні болі горла, голосові ‘збої’. Цьому не позадриш. Проте такий стан викликав в однокашників неймовірні заздрощі – Марвана Лікарка повинна була відвезти Юрка в район до лікарні. Звичайно, можливість побути поза межами дитячого будинку, змінити повсякденне на щось інше – було доброю перспективою. До того ж і до школи не треба було ходити. Юрко був на сьомому небі, а його гланди були не мигдаликами, а щонайменше медалями на грудях і неабияким предметом заздрощів однокашників.

Юрко таки потрапив до лікарні, де його ‘позбавляли тих медалей’ – видаляли гланди. Ця подія була на першому місці в тодішніх рейтингах: скрізь і всюди було чути розмови, стрижневими словами яких були *Юрко* і *гланди*.

Після повернення з лікарні сталася ще значніша подія: Юрко втратив гланди, але придбав нове прізвисько (ніхто навіть не здогадається – яке).

Використовували його як звичайне прозивання без будь-яких неприсмних для Юрка підтекстів. Оскільки хлопець мав низку інших різнофункційних

прізвиськ, частота використання цього була невисокою; зрештою десь у сьомому класі його не використовували зовсім.

ГЛОБУС

Поява прізвиська пов'язана з прізвищем *Голдус* – постало внаслідок асоціативно-звукового зближення з ним (саме таке зближення було підсилено огрядненьким круглуватим тілом хлопця). Його молодший брат, за всіма очікуваннями і сподіваннями, також повинен був мати це прізвисько як родово-спадкове і стати *Глобусом*. Проте, усупереч очікуванням, він мав інше прізвисько, також утворене внаслідок асоціативно-звукового зближення з прізвищем – *Гладіолус*.

Використовували прізвиська з метою допекти, дошкулити (частоті використання цих прізвиськ сприяла й бурхлива реакція братів-носіїв на самі прізвиська)

ГЛУХА ТЕТЕРЯ

Юрко мав поганий слух, унаслідок чого й отримав таке прізвисько.

Вислів *глуха тетеря* в українській мові загалом використовували як лайку, у цьому дитячому товаристві – як засіб дражніння, образи.

Ще – *Глушпека, Поліп(и), Тетеря*.

ГЛУШПЕКА

Це прізвисько є складником прізвиськового гнізда *Глуха Тетеря*. Фіксацію чи тлумачення цього слова не знайшов в жодному зі словників. З'явилося внаслідок звукового зближення з цим прізвиськом: можливо, є результатом розкладу цього двослівного прізвиська з деякою видозміною залишеного елемента.

Використовували прізвисько як засіб дражніння, образи.

Див. *Глуха Тетеря*.

ГОЛОВАСТИК

Толя мав занадто велику як для свого віку і тіла голову (мабуть, саме тому в першому класі був відмінником). Пізніше пропорції вирівнялися (Толя перестав бути відмінником, був звичайним за успішністю хлопцем). Проте прізвисько залишилося.

Прізвисько використовували під час звертання як звичайний драгувальний засіб, у спілкуванні без участі носія прізвисько не мало ніяких експресивно-емоційних відтінків.

ГОРОБЕЦЬ

Традиційно мотивом чи прецедентом до появи того чи того прізвиська була якась одна ознака чи одна подія. У такому контексті це прізвисько є унікальним – в основу його появи водночас покладено кілька ознак. Вітя був найстарший у класі (пішов до школи у вісім років), невеличкою зросту, задиристий, в обстоюванні своїх прав не уступав не тільки ровесникам, а й старшим, виділявся відданістю – одним словом *Горобець*. До цього всього ще й мав чуприну, яка нагадувала стріху хати (за що, до речі, отримав ще одне прізвисько – *Стріха*). Визначити якусь із ознак як переважальну з-поміж інших не можна.

Використовували прізвисько як засіб дражніння з метою роздратувати, допекти. Проте десь у п'ятому-шостому класах прізвисько втратило свою актуальність – його заступили інші.

Ще – *Жид/Жидок*

ГОРÓХ

Це прізвисько за походженням є відпрізвищним, оскільки мотивом появи було прізвище його носія *Стрюк*. Підґрунтям перенесення загальної назви на хлопця була асоціативна суміжність за вмістимим: стрюк – коробочка рослини, в якій знаходиться плід – горох (чому перевагу віддано гороху, а не квасолі чи яким іншим бобовим – не знаю).

Використовували прізвисько старші вихованці й однокашники як іронічне звертання-найменування. Не змінила функцій прізвиська і приповідка, яку використовували після споживання горохового супу: “Від гороху бзди потроху”.

ГРИЦЬ

Див. *Стиць-Гриць*.

ГРУША

Марійка отримала це прізвисько за видільною ознакою форми своєї голови – абрисами нагадувала звичайнісіньку грушу. Паралельно мала й інше прізвисько *Маша Груша* (вияв дитячого римування: до прізвиська приєднано розмовну форму справжнього імені).

Марійка була бідна емоціями чи скупа на емоції, тому не пригадую її реакцій на ці прізвиська. Загалом ці прізвиська не мали якихось ‘нищівних’ властивостей, швидше були звичайними заміниками прізвища.

Ще – *Маша Груша*.

ГУБА

Прізвисько утворено утинанням прізвища *Губарев*.

Використовували як засіб дражніння.

ГУБОРІЗ

Будовою прізвисько нагадує складні слова й ніби-утворено складанням основ слів *зуб(а)* і *різ-а(ти)*. Проте реально утворено утинанням прізвиська Губарев із одночасним приєднанням елемента *різ-* (частинка *різ-* ніяк не пов'язана з дієсловом *різати* – у цьому разі вона не має ніякого змісту). Можливо, прообразом прізвиська було вже наявне в цьому товаристві прізвисько *Губошльоп*.

Використовували як засіб дражніння.

ГУБОШЛЬОП

Ігор мав яскраві красиві формою, але великі губи. Коли говорив, було враження, що вони рухалися повільніше, ніж з'являлися звуки – трохи запізнювалися. Хлопець знав про такі особливості і від того часто під час говоріння хвилювався, що увиразнювало й без того виразні ознаки. Звичайно, не помітити цих особливостей було важко. Наслідком стала поява прізвиська *Губошльоп*.

Використовували тільки старші вихованці й однокашники як засіб приниження й сарказму; молодші, в силу фізичних особливостей Ігорька, уникали цього прізвиська зовсім.

ГУДЗИК

Прізвисько вторинного походження – з'явилося внаслідок принатурення (“перекладу”) ніби-російського прізвиська *Пугвичка* до українськомовного товариства.

Див. *Пугвичка*.

ДЕСЯТКА

Якось Марія Іванівна Лікарка вийшла з ізолятора і десь затрималася. Пізніше, уже будучи вдома, виявила нестачу десяти карбованців у своїй зарплаті. Чомусь у ті часи медсестра дитячого будинку (як і вихователь) отримувала мізерну зарплату, хоча мала значний досвід (у тому числі й досвід фронтової роботи) і неабияку кваліфікацію, якої не мали і якій позаздрили б навіть дипломовані лікарі. Десять карбованців – то були величезні гроші не тільки для дітей, а й для дорослих. Звичайно, про таку пропажу знали всі: і великий, і малий. Та невдовзі забули про неї...

По недовгому часі у Валерки з'явилося багато друзів – він пригощав цукерками, магазинним повидлом, іншими ласощами. Його учта і щедрість не знали меж. Де він те все брав – ніхто не знав, ніхто про те й не думав (можливо, десь там, у глибині душі здогадувався, але гнав ті здогади подалі). Усі пригощені були геть щасливими.

Якимось чином Марія Іванівна поєднала два факти: зникнення десятки й очевидне бенкетування. І ось перед грізною медсестрою постали щасливі всі мої однокашники чоловічої статі. Вирахувати щасливців було неважко, оскільки очі їхні блищали від солодкого щастя, на губах, як у жінок помада, вилискувало повидло, із кишень штанів зрадливо випиналися дивні

предмети, що формою нагадували цукерки... Як виявилось, ті цукерки й повидло забруднили у той день чесне ім'я і світлу репутацію не одного радянського піонера. Підозра у крадіжці – найбрудніший бруд.

Установити, хто кого пригощав, хто купував і за які гроші, – було неважко. Валерка зазнав нещадних покарань: позбавлення солодоців, позбавлення права дивитися у неділю привезене з району кіно, два тижні чергування по робочій кімнаті, стояння біля входу до урочистої зали із промвлянням-заклинанням до кожного перехожого “Перш ніж робити якийсь вчинок, подумай, який буде кінець!”.

Усі ті покарання таки завершилися, забулися, та не забулися дія і події, бо відтоді Валерку стали прозивати *Десяткою*. Прізвисько служило нагадуванням про колишні “заслуги”, отже, повертало носія цього прізвиська в дискомфортну для нього ситуацію.

Ще – *Червонець*.

ДЖИГІТ

Своїм походженням (суб'єктом іменування) – це рідкісне прізвисько.

Носій прізвиська не був здатен ні до якої фізичної праці, до творчості руками. Його мрії – вражати всіх на сцені. Якимсь під час розвішування у зимовому лісі саморобних годівничок для птахів без будь-яких на те причин і умов він запропонував однокашникам називати себе *Джигітом*. Для більшої переконливості повторив таке прохання двічі. Хлопці і вихователька Зіна Володимирівна розсміялися. Автор пропозиції був розчарований, оскільки зрозумів, що його прохання так і залишиться проханням, а горда назва *джигіт* не стане його власним іменем. Усупереч усьому, до нього пристало прізвисько *Джигіт*. Проте використовували це прізвисько у не властивій слову функції – як іронічне-глузувальне (часто і як знуцальне) звертання.

ДЖОН

Це прізвисько є складником прізвиськового гнізда *Король Седьмого Отряда*, з'явилося унаслідок безпосереднього утинання прізвиська *Король Джон*.

У середовищі рівних прізвисько ніби стало заміником справжнього імені Мишка: за цим іменем зверталися тільки рівні з Мишком (у тому числі й дівчата) чи старші (молодшим – зась). Фактично з усього гнізда залишилося функційно актуальним тільки це прізвисько. І зараз поміж собою частенько називаємо Мишка Джоном чи й безпосередньо звертаємося до нього за цим іменем. Часто це прізвисько стає засобом вирізнення цього Мишка з-поміж інших Мишків – фактично прізвисько стало заміником прізвища:

- *Пригадуси Мишка?*
- *Якого?*
- *Джона.*

Використовували прізвисько як дружнє звертання чи називання.

Див. *Король Седьмого Отряда*, *Король Джон*.

ДЖОН РІД

Це прізвище є складником прізвищевого гнізда *Король Седьмого Отряда*. Безпосередньо пов'язано з прізвищем *Джон*.

Мишко мав прізвище *Джон*. У ті часи навіть жовтенята знали (чи чули) про американського письменника і журналіста Джона Ріда. Для нас його прізвище й ім'я уявлялося як щось неподільне, оскільки в підручниках, в газетах, в інших джерелах їх використовували тільки в повній формі (без ініціалів) і завжди два слова (окремо *Джон* чи тільки *Рід* не використовували). Саме така особливість функціонування назви американця і спільність імен нашого Джона й американського стали мотивом появи прізвища *Джон Рід*.

Частотність використання прізвища, порівняно з іншими в цьому гнізді, була невисокою. Історія його існування була недовгою, у спілкуванні не затрималося – фактично стало асоціативним мотивом у появі інших прізвищ, послуживши ланкою-містком для переходу до інших прізвищ.

Див. *Король Седьмого Отряда, Джон*.

ДІД 1

Вітя привіз це прізвище з дошкільного дитячого будинку, в якому перебував до прибуття в Михайлівку. Ось чому назвати умови, прецеденти й причини появи цього прізвища не можу. Використовували як засіб дражніння.

Проте проіснувало воно недовго – зникло десь через півроку перебування в дитячому будинку. Причиною тому був реальний факт. На той час початкова освіта закінчувалася в четвертому класі; у сільських школах через брак приміщень чи ще через якісь інші причини поширеним було так зване комбінування класів: один учитель водночас вів уроки у двох чи трьох класах. У цьому разі перший клас поєднали з третім. З урахуванням такого в дитячому будинку молодшу групу також сформували з першого і третього класів. Тоді в третьому класі навчався і відповідно виховувався в молодшій групі Толя Діденко, якого ще до прибуття Віті називали *Дідом* (див. *Дід 2*). Сталася парадоксальна ситуація – в одному невеличкому товаристві двох різних вихованців називали одним прізвищем: однокласники Віті називали його *Дідом* і не називали *Толю*, а однокласники *Толі*, навпаки, називали *Толю* *Дідом* і не визнавали *Дідом* Вітю. Власне два *Діди* не могли 'співіснувати' в одному товаристві, тому новіше з них і зникло. До того ж Вітя на той час уже мав інші прізвища, які й заповнили прізвищево-функційну лакуну.

ДІД 2

Прізвище утворено утинанням прізвища *Діденко*. Використовували як засіб дражніння. Пізніше прізвище набуло іншої форми і статусу: до нього доточили суфікс *-ос*: *Дідос* (вибір приєднаного елемента *-ос* пояснити не можу).

Використовували як дружнє звертання до рівного

ДІДОС

Див. *Дід 2*.

ДІЖКА

Постачання продуктів харчування в дитячому будинку мало троє джерел: державне забезпечення, власне підсобне господарство й урожай, зібраний на своїх землях (овочеві й зернові культури). Частина зібраного урожаю обробляли і зберігали самотужки, частину – віддавали на обробку-переробку до Диканської овочевої бази.

Загалом вихованці ніколи не були перебірливими в харчах: якщо де з'явився й існувало "общество чистых тарелок", так це в дитячому будинку. Проте і в цьому товаристві були свої групові й індивідуальні смакові пріоритети, що залежали як від самого продукту харчування, так і від того, хто з кухарів приготував страву.

Була одна страва, яку не сприймали майже всі мешканці дитячого будинку – не сприймали через зовнішній вигляд і смакові якості. Такою стравою були солені у великих діжках кавуни, які привозили із названої овочевої бази. Навіть Марвана Лікарка, яка тільки своєю присутністю могла переконати в необхідності випити риб'ячий жир чи з'їсти вівсянку без підливи, не могла подолати кавунофобію. Доходило навіть до масових 'заворушень': навіщо давати кавуни соленими, якщо їх можна всі з'їсти свіжими, а шкіринки віддати кроликам, коням, поросятям.

Звичайно, майже всі кавуни потрапляли до помийної діжки, вмістиме якої призначалося поросятям.

Виділявся в усьому цьому кавунонесприйнятті Володька – їв їх без розбору. Якось його застукали за досить цікавим заняттям – він виловлював кавуни у помийній діжці. Чому так трапилося, що змусило Володьку це зробити – до сьогодні ніхто не знає. Але після того його стали прозивати *Діжкою*. Мало того, водночас із цим прізвищем з'явилися ще два, які створювали повну картинку події – *Кавун* і *Помя*.

Використовували їх по-різному: *Кавун* швидше було нейтральним (використовували за принципом 'аби обізвати'), *Діжка* і особливо *Помя* використовували з метою дошкулити, принизити, нагадавши носієві про сам прецедент.

Ще – *Кавун*, *Помя*.

ЕКЗЕМА

Мотивація прізвища прозора – назва запального захворювання шкіри як наслідок алергійної реакції, що супроводжується висипами та свербінням. Страждали цим захворюванням зразу двоє хлопців і заховати ознаки хвороби було неможливо. Для лікування Марія Іванівна завжди викликала їх до ізолятора зразу обох. Можливо, саме тому з-поміж інших це прізвище набуло унікального статусу – його носило зразу двоє хлопців однієї референтної групи.

Оскільки висипи на руках мали досить непривабливий вигляд, то відповідно і саме прізвисько використовували як засіб дражніння, приниження. До того ж більше ним дошкуляли старшого із вихованців Володимира, який був досить пихатим і чутливіше реагував на прізвисько; до молодшого Петьки застосовували рідше (по-моєму, навіть перестали дражнити його цим прізвиськом).

ЖИД(ОК)

Це прізвисько є асоціативно похідним від прізвиська *Горобець*. Оскільки на Полтавщині горобців ще й сьогодні називають *жидами* чи *жидками*, то наш Горобець отримав синонімічне прізвисько у двох формах *Жид* і *Жидок*.

Якщо прізвисько Горобець з часом зникло, то це прізвисько використовували до випуску із дитячого будинку. До того ж, на відміну від прізвиська *Горобець*, це прізвисько мало інші функції – було дошкульним, принизливим, зневажливим.

Див. *Горобець*.

ЖИЖКА

Дражнили цим прізвиськом досить добру дівчинку Таню. Пояснити походження й умови появи прізвиська не можу (можливо, пов'язане зі словом *жижа*, можливо – із чеським національним героєм Яном Жижкою, про якого вивчали в курсі історії).

Використовували як засіб дражніння, у восьмому класі вже не застосовували.

ЗАБЕЛ

Прізвисько з'явилося внаслідок розпаду кількаслівного прізвиська *Забел На Гелку* (розпад прізвиська безпосередньо зумовлений потребою зекономити в час називання-звертання за умов дружнього спілкування).

У звертанні мало іронічний відтінок.

Див. *Забел На Гелку*.

ЗАБЕЛ НА ГЕЛКУ

Як філолог розумію, що це прізвисько необхідно писати по-іншому: або через дефіс, або ж в одне слово. Проте для нас тодішніх, геть далеких від філології, ця назва таки мала три елементи – тому й подаю правопис відповідно до тогочасних уявлень.

Улітку родичі забрали Толю до себе десь на Дніпропетровщину чи в сам Дніпропетровськ – зараз не пригадую. За літо Толя набрався там російськомовного “багатства” і повернувся з неабияким багажем знань самої російської мови і неабиякою практикою її застосування.

Якось у вільний час хлопці тішилися грою у волейбол. Зауважу: у нашому товаристві, на відміну від своїх тогочасних 11-15-літніх ровесників, які ще захоплювалися піонерболом, волейбол був однією із основних групових розваг, ним захоплювалися і хлопці, і дівчата; до того ж грали тільки на вулиці, бо спортивної зали не мали. Толя подавав. Від його точного удару

м'яч десь застряв у гіллях осики біля спортмайданчика. Ось тут Толя як свою заслугу, як свідчення своїх неабияких можливостей в подаванні м'яча вигукнув сакраментальне і, як виявилось, вічне: *Я забел на гелку м'ячік! Малчіте!* Звичайно, такий факт не міг пройти мимо присутніх – з того часу єдиний з-поміж нас знавець й умілець практичного застосування російської мови отримав прізвисько *ЗАБЕЛ НА ГЕЛКУ*. З цим прізвиськом пішов у світ. Прізвисько рідко використовували у його повній (триелементній) формі. Конкретні умови і настанови спілкування спричинили “автономізацію” кожного з елементів. Ось чому прізвисько функціонувало у трьох окремих формах: *Забел*, *Нагелку*, *Гелка*. Цього прізвиська і його похідних вистачило для функційного знецінення всіх попередніх прізвиськ Толя (за винятком відпрізвисьцевого прізвиська-утинку *Пархома*). Прізвисько не мало ніяких негативних конотацій – використовували у ролі нейтрального чи дружнього звертання чи називання.

Ще – *Гелка*, *Забел*, *Нагелку*.

ЗАГОРА

Прізвисько походить від прізвища *Загорський*. Спочатку з'явилося у формі *Загор* і виконувало функцію кличного відмінка. Пізніше зазнало дооформлення закінченням -а *Загора* – використовували і як дружнє звертання, і як називання ривного.

ЗАЄЦЬ

Валерка був, мабуть, чи не найхудішим у класі, добре бігав (на уроках фізкультури показував чи не найкращі результати на коротких дистанціях, що дуже тішило вчителя фізкультури Василя Максимовича). До всього того мав ще одну видільну ознаку – двоє верхніх різцевих зубів були непропорційно великими. Звичайно, усі ці ознаки з обов'язковістю передбачали появу прізвиська *Заєць*.

Використовували прізвисько як засіб дражніння, як вияв зневаги.

ЗАЛИЗА

У дитячому будинку всіх хлопчиків-вихованців стригли однаково: меншим повністю обстригали голову, залишаючи маленького чубчика, старших стригли ‘під макітру’. Малого Бориса було неважко стригти, проте важко було надати загальноприйняттого вигляду стрижці. Частина його чуба не лягала до лоба, а стояла сторчма. І нічого з тим не можна було вдіяти (не допомагала й частенька Борисова перукарська процедура, коли він, сплюнувши на долоні, намагався якось упорядкувати-укласти свого чуба). Люди казали, що то його ще геть малим зализав бичок. Саме ця ознака і пояснення її появи лягли в основу прізвиська *Зализа*.

Використовували як нейтральне прозивання. Десь у п'ятому-шостому класі це прізвисько зникло, оскільки в Бориса до того часу з'явилися інші, промовистіші, актуальніші, прізвиська.

ЗОРЬКА

Див. *Конюшня*.

ІНДІК

Прізвисько походить від прізвища *Інда*: значення слова діти не розуміли, ніяк не могли його пояснити. Звідси і доточення його елементом *-ик* (своєрідне принатурення незрозумілого до потреб товариства, підганяння під знайоме слово).

Використовували прізвисько як дразнильно-зневажливе ім'я.

КАВУН

Само собою прізвисько *Кавун* не має ніякого негативізму (і не мало, аби з'явилося внаслідок перенесення за зовнішньою чи якою іншою подібністю). Але у контексті прецедентної ситуації появи набуло таких же функційних ознак, як і прізвиська *Діжка* і *Помя* – використовували як засіб приниження, дошкуляння, образи.

Див. *Діжка*.

КАПЛОНСЬКИЙ

Колись у селі був самостійний колгосп. Пізніше його об'єднали з радгоспом у сусідньому селі. Як і в усьому Радянському Союзі, між радгоспами й колгоспами району було заведено організувати соціалістичні змагання. До того ж такі змагання охоплювали не тільки виробничу сферу (трудодні, поголів'я, надоя, тоннаж...), а й художньої самодіяльності. Як правило, такі худсамодіяльні змагання приурочували до якихось радянських свят чи подій. На час підготовки 'артистам' надавалися всілякі пільги й заохочення. Відповідальність за підготовку до таких змагань-конкурсів покладали на головного ідеолога радгоспу – парторга.

Дітей до таких дійств не залучали. Проте якось ми дізналися, що парторг радгоспу зацікавився талантами нашого дитбудинку. Точніше – не всіма талантами, а лише одним із них. Очевидно, про цей талант слава вийшла за межі нашого села і дійшла аж до самого парторга.

Директор дитячого будинку Павло Федорович стояв на позиціях, що вихованці повинні виступати лише за славу дитячого будинку. Але парторг на те і є парторг, щоб переконувати в іншому. Мабуть, так мав гарного язика, що переконав і директора. Павло Федорович дозволив Сергію (саме його високо поцінував парторг радгоспу, до того ж поцінував заочно) уславити у віках й ім'я радгоспу...

Уже в період підготовки до конкурсу скрізь і всюди можна було чути дивне для дитячого будинку прізвище Каплонський – то Сергій, де треба і не треба, починав свою розмову словами: *Ми з Каплонським..., Я з Каплонським..., Я і Каплонський...* До того ж і вимовляв прізвище так, як належало вимовляти прізвище благодійника-парторга радгоспу.

Не пригадую, як Сергій виступив, чи виправдав високу довіру самого Каплонського (з його особистих слів – то був нечувано-небачений успіх). Але після виступу Сергія стали називати *Каплонським*.

Прізвисько мало деяку унікальність – його використовували як іронічно-саркастичну назву в ситуаціях, коли необхідно було виконати роботу, яка вимагала фізичних затрат і хоча б якоїсь кмітливості. У такому разі казали: *Хай Каплонський зробить*.

КАРАЇСЬ

Див. *Риба*.

КАЧА

Катя перебувала в дитячому будинку недовгий час (прибула десь у шостому класі, десь у сьомому класі її вже не було). Емоційно не урівноважена. Завжди говорила досить голосно. До того ж мала мовні дефекти. Один із них – замість м'якого звука [т'] м'яко вимовляла звук [ч]. Коли Катю запитували, як її звати, відповідала "*Кача*". Саме вимовлювана в такий спосіб форма імені стала прізвиськом.

'Привласнення' й використання цього прізвиська мали свою специфіку – цим прізвиськом називали не Катю, а її молодшого на два роки брата Грицька. Була навіть спроба ім'я хлопця 'оформити' за таким зразком – *Грича*, проте воно не прижилося.

Використовували прізвисько з метою дошкулити, зневажити.

КАЯСЬ

Улюбленим заняттям Ваньки було рибалення: він ним снів і марив. Проте, як пригадую, більше за рибалення він любив самі оповідки про впійману рибу. Улюбленими 'героями' його оповідок і водночас доказами його майстерності були шука і карась. Як на лихо, Ванька не міг вимовляти звук [р], вимовляючи замість нього [й]. Саме так "лихо" й стало мотивом для прізвиська *Каясь*, поєднавши в собі й ознаку мовного дефекту, й ознаку улюбленого заняття. Частовикористовувана назва риби *щука* не могла стати прізвиськом з двох причин: хлопець правильно його вимовляв – отже, не було особливих прізвиськових підстав, до того ж прізвисько *Щука* вже мав його напарник.

Використовували прізвисько по-різному: однокашники – як нейтральне звертання, молодші – як засіб дразніння.

Ще – *Либа*.

КЕЛБАС

Див. *Ковбаса 2*.

КЕЛБАС-БЕЛБАС

Див. *Ковбаса*.

КИРГІЗ

Мій однокашник прибув до Михайлівського дитячого будинку з дошкільного дитячого будинку. Він не знав своїх батьків: хто вони, звідки, чому його залишили. Проте від когось із батьків успадкував досить виразну рису – розкосі, як в азіяців, очі. Саме ця ознака спричинила появу прізвиська *Киргиз*. Зовнішню схожість із киргизом доповнювала й одна з ознак його вдачі – виділявся неймовірною любов'ю до коней.

Використовували прізвисько як засіб дражнення.

КІБЕЦЬ

Це прізвисько є складником прізвиськового гнізда *Надія Микитівна* і безпосередньо пов'язано з прізвиськом *Курка*, мотивовано ним. З'явилося за моделлю асоціативного протиставлення *здобич-хижак*. За такою ж моделлю з'явилося і прізвисько *Яструб* (яка послідовність їхньої появи – важко сказати: найвірогіднішою є одночасність появи прізвиськ-синонімів).

Використовували прізвиська як засіб дражнення; частотнішим у використанні було прізвисько *Кібець*.

Ще – *Яструб*.

КІЗЯ

Див. *Кізяк 2*.

КІЗЯК 1

До Михайлівського дитячого будинку цей хлопець прибув з іншого дитбудинку, вже маючи назване прізвисько. Ось чому історію появи самого прізвиська передаю зі слів прибулих із ним інших вихованців.

Коли цей хлопець прибув до дитбудинку, хтось із співробітників (чи директор, чи вихователь) попросив його назвати своє прізвище. У час самоназивання трапилася халепка: з носа у хлопця підступно й непрохано вискочила величезна зелена бульба. У результаті такої несподіванки його прізвище прозвучало якось нечітко і незрозуміло – звучанням нагадувало чи то слово *козяк* чи *кізяк*. Відтоді по життю пішов він *Кізяком*.

Прізвисько *Кізяк* від появи залишалося незмінним у призначенні – його використовували з метою якомога дошкульніше допекти, принизити (носії цього прізвиська цілком заслуговував на таке, оскільки до інших ставився зверхньо, з презирством, був єхидним, підленьким і підступним). Діти в селі знають, що таке кізяк і наскільки дошкульним само собою є таке прізвисько. Для більшої дошкульності, задля затягування такої дошкульності в часі це слово вимовляли з деякою особливістю: перший склад *кі-* вимовляли пришвидшено, не акцентуючи на ньому, другий склад вимовляли голосніше, розтягуючи звук [з'] – виходило *кіЗЗЗЗяк*. Саме розтягнута частина *-ЗЗЗЗяк* найбільше драгувала прізвиськоносія.

Негативні риси прізвиськоносія, однозначне ставлення до нього вихованців, відповідні асоціації зі словом *кізяк*, можливості звукового підсилення ступеня дошкульності самого прізвиська зумовили унікальність того факту,

що з-поміж усіх однокашників цей був єдиний, хто мав лише одне прізвисько (потреби в іншому просто не було).

Проїшло кілька десятків років після описуваних подій і часів, забулися образи й образи, але і сьогодні між собою мої однокашники, згадуючи цього хлопця, поміж собою називають його презирливо – *Кізяком*.

КІЗЯК 2

Рідкісний у цьому товаристві шлях появи-присвоєння прізвиська: носій отримав його не через свої особисті заслуги, не через якісь події у своєму житті – це прізвисько Вітько отримав “у спадок” від свого старшого брата (див. *Кізяк 1*).

Проте в цьому разі, на відміну від *Кізяк 1*, прізвисько мало свої особливості функціонування. Передусім розрізнення було на рівні користувачів прізвиська: старші віком використовували це прізвисько без будь-яких негативних конотацій, як нейтральну назву під час звертання, ровесники і молодші – як дошкульне, образливе ім'я. Крім того, Вітько був добрим і покладистим хлопцем, невеличкого зросту та ще й не був у близьких стосунках зі своїм братом (той його не дуже шанував і не дуже признавав за брата). Мабуть, саме внаслідок названих та інших особливостей принизливе своєю суттю прізвисько *Кізяк* у якийсь час зазнало словотвірних метаморфоз – з'явилося прізвисько вторинного походження *Кізя*. І як пригадую, саме за цим прізвиськом дружньо зверталися до Вітька його ровесники.

КІНЬ

Див. *Конюшня*.

КІШКА

Задля дотримання санітарних норм дітям забороняли тримати котів чи собак. Довгий час на території дитячого будинку негласно дозволялося перебувати тільки одному представникові котячого роду – великому смугасто-сірому котові Василю, бо справно у свинарнику душив пацюків. Діти підгодовували його – порушуючи заборони, тишком впускали через квартиру до їдальні (не одна дитяча котлетка пропала десь у його роті). Та й Василь ніколи не підводив: як тільки де чув свого залятого ворога-завуча Федора Климовича, ніби розчинявся в повітрі, дематеріалізовувався.

Коли Василя не стало, вихованці таємно тягнули до своїх приміщень усяку малечу: кошенят, цуценят, пташенят. У випадках викриття таких порушень на вихованця чекало покарання. Та попри все чотирилапі і дзьобаті малята не переводилися.

В один рік трапилося так, що під опікою дітей водночас було більше тридцяти кошенят. Найбільшим їхнім прихисником була Ніна. Інколи складалося враження, що не вона підбирала полишених малюків, а вони знали, де знаходиться дівчина й самі йшли до неї. Деякі кошенята навіть мали щастя знаходитися в її шкільному портфелі. Скільки її не карали – все було марним. За таку прихильність дівчини її і прозвали *Кішка*.

Використовували прізвисько з метою дражніння; часто до цього прізвиська додавали означальник *руда* (можливо, через спорідненість цього слова з прізвищем дівчини).

КОБИЛА

Див. *Конюшня*

КОБИЛЕЛЬ

Як і всі діти в Радянському Союзі, ми обов'язково повинні були вивчати і вивчали російську мову й літературу. З-поміж співробітників дитячого будинку ніхто не говорив по-російськи; вихователі під час перевірки домашніх завдань з російської мови зауважували наші помилки по-українськи. Та і в селі було всього кілька російськомовних мешканців, але ми з ними не спілкувалися. Отже, ми не мали хоча б якоїсь практики російського говоріння. Книги по-російськи читали, але як їх озвучували, переказуючи друзям, – окрема розмова.

Викладала в нас російську мову й літературу Ліда Олександрівна, при цьому ще була й нашим класним керівником. Коли слухала відповіді учнів, прикривала очі і ніби спала (за що мала прізвисько *Сова*).

Якось ми вивчали творчість М. Некрасова – треба було вивчити вірш “На Волге”. Можливості своєї пам'яті й виразного читання мав продемонструвати Валерка. З натхненням і бажанням не збитися з тексту дещо пришвидшено став відтворювати класику: *О Волга!., кобылень моя...* Ліда Олександрівна, не відкриваючи очей, виправила: “*Кольбель*”. Валерка, побуюючись, що забуде текст, не кліпнувши й оком, сказав “*Ага*” і повторив: *О Волга!., кобылень моя...*

Звичайно, після такого увесь пафос-урочистість уроку зійшов нанівець – Ліда Олександрівна так і не повернула урок у потрібне русло, бо й сама довго сміялася. Згадкою про той урок залишилося Валерчине прізвисько *Кобилель*. Використовували його як іронічно-саркастичне звертання до носія.

КОВБАСА 1

Андрій знаходився у дитячому будинку недовго: прибув у другому чи третьому класі і вибув у четвертому – п'ятому класі. За цей час нічим особливим не відзначився і тому мав одне прізвисько – *Ковбаса*. Точно відобразити історію появи прізвиська не можу. Проте, враховуючи інші характерні особливості прізвиस्कотворення в цьому товаристві, можна припустити, що поява пов'язана з прізвиском хлопця *Колбін* – первісно з'явилося прізвисько *Колба*, що пізніше простяглося в *Колбаса*, останній крок – своєрідна українізація прізвиська: *Колбін* → *Колба* → *Колбаса* → *Ковбаса*.

Використовували прізвисько з метою дражніння.

КОВБАСА 2

Коли Андрій вибув, це прізвисько дісталася молодшому вихованцю: мотивів і причин такого перенесення не знаю, оскільки хлопець не належав до референтної групи. Використовували прізвисько з метою дражніння.

Проте пізніше, коли Вітько навчався в четвертому класі, у прізвиська змінили форму – *Келбас*; пізніше на основі цього прізвиська як приповідка з'явилося двослівне прізвисько *Келбас-Белбас*.

Використовували його старші й ровесники як дружнє звертання (цьому сприяв той факт, що шефом у Вітька був вихованець – також Вітько – із нашого класу).

КОВГАНКА

Це слово в обох своїх значеннях (дерев'яна ступка для товчсння сала і залитий водою й замерзлий кізяк, на якому діти взимку спускалися з гірок) вийшло з активного вжитку українців. У дитячому будинку ковганкою називали кухонний ковшик для наливання води. Проте Мишко не мав стосунку ні до жодної з ковганок. Причиною появи прізвиська була деяка асоціативна однозвучність Мишкового прізвища *Коган* із цим словом.

Використовували прізвисько як засіб прозивання, без будь-яких смощіно-експресивних нашарувань.

КОЗА

Див. *Сидорова Коза*.

КОЛБА

Див. *Ковбаса 1*.

КОЛБАСА

Див. *Ковбаса 1*.

КОНЮХ

Див. *Конюшня*.

КОНЮШНЯ

За старань і наполегливості директора Галушки Павла Федоровича-послідовника А. Макарска дитячий будинок мав сад (яблуні, груші, сливи, вишні, виноград, порічки та ін.) і землі для вирощування сільськогосподарських культур (картопля, буряк, морква, овес, гарбузи, зернові культури і т.ін.). Було і своє підсобне господарство, де тримали коней, свиней, корів, кролів, бджіл (були навіть голуби). Усе це називалося колгоспом “Паросток комунізму”. Щороку за кожним вихованцем закріплювали ту чи ту ділянку роботи: хто доглядав малину, хто – ревіль чи порічки, хто доглядав кроликів. Таке ‘закріплення’ здійснювали вихователі на свій розсуд, тому воно не завжди збігалося зі справжніми уподобаннями вихованців. Ось чому вихованці, окрім закріпленої за ними ділянки, за покликом душі часто

виконували й інші роботи. Здебільшого така добровільність стосувалася саме догляду за тваринами підсобного господарства. Зауважу, власне дитячий вибір був зумовлений двома основними причинами: або ж подобався доглядач худоби (свинарка – вона ж і доярка, конюх), або ж подобалися ті чи ті тварини. Зрештою ці два чинники потім ставали нероздільними.

Найдавнішими мешканцями цього господарства були коні Буян і Черкес. Були вони однієї масті й одного віку, тому більшість не могла їх відрізнити одне від одного. Коли і звідки вони з'явилися в дитячому будинку, уже ніхто не пам'ятав. Значно пізніше з'явилася кобила Зорька, яка щороку приводила коненят. Мали коні своє житло – конюшню із саману і своїх доглядачів-конюхів.

Патріс мав якусь неймовірну природну тягу до коней. Коли треба було знайти Патріса, то спочатку йшли на конюшню. Малим був – допомагав конюхам щось подати, принести. А вже десь від п'ятого класу йому довіряли запрягати-розпрягати коней, відводити їх на пасовисько, годувати. До сьомого класу Патріс сам умів усе робити з догляду за кіньми. Після восьмого класу готувався поступити до сільськогосподарського технікуму, що знаходився в одному із сіл району, але чомусь в останню хвилину відмовився від свого задуму.

За таку свою прихильність і любов до коней, за уміння з ними поводитися отримав кілька прізвиськ: *Буян*, *Черкес*, *Зорька*, *Кобила*, *Кінь*, *Конюшня*, *Конюх*. Яке з них було першим – важко сказати. Проте всі вони творили єдине прізвиськове гніздо:

Їхнє використання залежало від намірів, особливостей і віку користувача. Прізвиська *Буян* і *Черкес* мали деяку нейтральність, їх використовували молодші віком вихованці за принципом 'обізвав – не обізвав'. Прізвисько *Кобила* має жіночий рід, тому називання цим прізвиськом хлопця виявляло більші функційно-комунікативні властивості, ніж це ж прізвисько, використовуване у називанні дівчини. Саме тому це прізвисько використовували рівні і старші віком вихованці, з метою дошкулити, зачепити за живе, роздратувати. *Конюх* і *Конюшня* здебільшого використовували вихованці, які не мали за собою прізвиськ подібного походження чи не мали хоча б найменшого зв'язку з підсобним господарством. З-поміж цих прізвиськ найменшою частотністю використання відзначалося прізвисько *Зорька* (можливо тому, що приводила красивих і милих коненят).

КОПІЙКА

Це прізвисько Валерка отримав ще в першому класі. Його прізвище – *Матвієць*, яке походить від імені Матвій. У разі, коли хтось із малюків плакав, частенько виконували приспівочку-потішку: *Заплач, Матвійку, – дам копійку, А зареви – дам аж три*. Власне ім'я героя цієї пісеньки на основі звукової подібності утворило асоціативні зв'язки з прізвиськом. А вже на основі суміжності *Матвійко-копійка* до хлопця пристало прізвисько *Копійка*. Думаю, що саме це прізвисько унеможливило появу відпрізвищеного прізвиська *Матвій* (порівняй із *Чугувець* → *Чугуй*).

Прізвисько використовували з метою показати свою зневагу до носія, незадоволення ним.

КОРОЛЬ

Це прізвисько є складником прізвиськового гнізда *Король Сьдьмого Отряда*, з'явилося воно внаслідок утинання словосполученнєвого прізвиська *Король Сьдьмого Отряда*. Причиною утинання стали деякі цілком природні факти. Дитячий колектив дитбудинку за макаренківською традицією було поділено на три групи (молодша, середня, старша), групи в свою чергу поділено на бригади (в кожній групі по дві бригади). Такий поділ мав під собою раціональний ґрунт, відповідно у повсякденні вся діяльність колективу трималася на цій структурі. Поділ дитячого колективу на піонерські загони в дитбудинку не був актуальним, хоча й існувала своя піонерська дружина імені Олександра Матросова і піонерські загони. Про таку структуру згадувалося лише на політико-ідеологічні свята (1 Травня, 9 Травня, Жовтнева революція). Передусім саме у зв'язку з цим по нсдовгім часі прізвисько *Король Сьдьмого Отряда* зазнало утинання – королівство, у якому він королював, не було актуальним. До того ж первісне трислівне прізвисько з огляду на ощадливість побутового мовлення і ще більше з огляду на призначення й функціонування прізвиськ уступало однослівному. Мишка стали прозивати просто *Король*.

На відміну від свого прототипу, прізвисько не мало якихось додаткових конотацій – ні позитивних, ні негативних; його використовували у дружньому спілкуванні, у спілкуванні рівних.

Див. *Король Сьдьмого Отряда*.

КОРОЛЬ ДЖОН

Це прізвисько є складником прізвиськового гнізда *Король Сьдьмого Отряда* й утворено безпосередньо від прізвиська *Король*.

Мишко вже мав прізвисько *Король*. У радянському прокаті з'явився фільм про героя англійського епосу Робіна Гуда, який протистояв поганому й підступному *королю Джону*. Після перегляду вихованці довго оповідали-переказували зміст кінофільму, при цьому завжди використовували двослівну назву негативного героя. Саме цю 'двоназву' (а не якісь негативні риси Мишка, що нагадували б короля Джона) якимось чином пов'язали з *Королем* (Мишком) – хлопця стали прозивати *Король Джон*.

Використовували як нейтральне звертання. Проіснувало недовго, залишивши по собі прізвисько *Джон*.

Див. *Король Седьмого Отряда*.

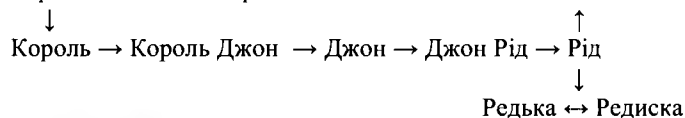
КОРОЛЬ СЕДЬМОГО ОТРЯДА

Мишка у нагороду за якісь заслуги відправили до республіканського піонерського табору “Молода гвардія” в Одесі. Табір працював цілий рік, повсякденною мовою спілкування і мовою проводжуваних заходів, свят і розваг була російська мова. По закінченні перебування в піонерському таборі Мишко повернувся і поділився своїми враженнями. Найбільше Мишко хвалився тим, що був верховодою в загоні. Розповідав він все по-нашому – по-українськи. Проте саме роль-статус верховоди озвучував якось дивно – слова були російські, а їхня вимова українська з оканням, геканням: “*Я був королем седьмого отряда*”. Зрештою, і прізвисько він отримав саме з урахуванням такої вимови – *Король Седьмого Отряда*.

Використовували прізвисько як іронічну назву.

Унікальність прізвиська полягає в тому, що пізніше від нього утворилося кілька інших прізвиськ, з-поміж яких одні мали негативну конотацію, інші – позитивну, треті були нейтральними.

Король Седьмого Отряда

КОСА БЛИНДА

Прізвисько є похідним від прізвиська *Блинда*. Це прізвисько має таку ж історію, як і *Сліпа Блинда*: яке з них з’явилося першим – сьогодні важко визначити (див. *Сліпа Блинда*). І якщо прізвисько *Сліпа Блинда* є виявом поєднання непоєднуваного, то поява прізвиська *Коса Блинда* має реальне підґрунтя: носій цього прізвиська був не тільки сліпим, а й косооком.

Використовували це прізвисько, як і *Блинда*, з метою дошкулити, допекти, принизити. Проте двоелементність самого прізвиська, крім зазначеного, уможливило створення ефекту “затягування в часі” – помножувало міру дошкульності.

Завдяки неабияким зусиллям і старанням медсестри Марії Іванівни Бондаренко (капітан медичної служби, на фронтах Другої світової війни командувала медичною ротою) у Толі поліпшився зір – він перестав носити окуляри, зникла косоокість, а прізвисько *Коса Блинда* втратило свою актуальність, забулося.

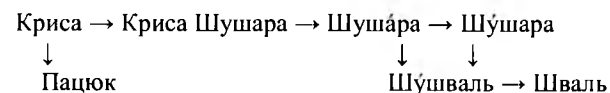
Ще – *Блинда*, *Сліпа Блинда*.

КРИСА

З-поміж інших прізвиськ, які мав хлопець, це з’явилося першим. Якщо не зраджує пам’ять, прізвисько йому приклеїли ще в дошкільному дитячому будинку, звідки його носій прибув до Михайлівки. Прецедентом появи прізвиська були зразу дві видільні ознаки хлопця. Передусім зовнішня ознака – лице, трохи витягнуте вперед, нагадувало писк криси; поведінково хлопець також нагадував цього гризуна: не цурався поцупити чуже, пронирилий, з якимось неприродним постійним намаганням обдурити, нашкочити (часто дії його були невмотивованими).

Використовували прізвисько як знущальний засіб дражніння.

Прізвисько стало початком прізвиськового гнізда.

Використання складників гнізда залежало від різних чинників і умов спілкування.

КРИСА ШУШАРА

Це прізвисько є складником прізвиськового гнізда *Криса*, яке його носій отримав ще в дошкільному віці. Коли хлопець навчався десь у третьому чи четвертому класі, до рук когось із вихованців потрапила книга про пригоди казкового героя Буратіно. Однією з дійових осіб твору була стара криса Шушара (саме так наголошували це слово діти). Звичайно, такий факт не міг десь загубитися – носій прізвиська *Криса* ‘придбав’ ще одно прізвисько – *Криса Шушара*. Проте пізніше від цього двослівного прізвиська лишилася лише друга його частина – *Шушара*.

Використовували це прізвисько як заміник *Криси* чи як однорідний ряд (поруч із ним) під час дражніння, що увиразнювало, підсилювало потрібний ефект.

Див. *Криса*.

КРОВ’ЯНКА

Льоня був родом із-за Ворскла. Хвалився, що село в Котельському районі названо на його честь (назва села Філенкове і прізвище хлопця й справді збігалися). Десь у тому селі мешкали його родичі (які саме – не пригадую), вони частенько навідували хлопця. На відміну від родичів інших вихованців, Льончині як гостинець завжди привозили не цукерки, печиво, ситро чи інші ласощі, а кров’яну ковбасу. Ковбаса мала гарний смак, її вистачало, щоб наділити всіх друзів. Така унікальність гостинців і спричинила появу прізвиська *Кров’янка*.

Використовували прізвисько як звичайний засіб дражніння.

КРОКОДИЛ

Див. *Ротяка*.

КУБА

До дитячого будинку прибули двоє братів: старший Олешка – до нашої групи, Слава – до молодшої. Слава мріяв завоювати сцену, стати знаменитим. Якось він від когось дізнався про підготовку до конкурсу художньої самодіяльності і подальші виступи на сцені вже поза межами клубу дитячого будинку. Причин не пам'ятаю, але Слава чомусь звернувся до одного з моїх однокашників із проханням підготувати його до конкурсу (думаю, що саме мій однокашник виявив ініціативу-зацікавленість і запропонував свої менеджерські послуги Славкові).

Умови підготовки були суворі: репетиції проходили після відбою у нашій спальні – отже, проходили не тільки за участі репетитора, а й у присутності ще дванадцятьох експертів (кожен із них будь-якої миті міг зупинити репетицію і дати свої посутні зауваги-поради). До того ж для наближення підготовчих умов до реального конкурсу зі стільців щоразу зводили імпровізовану сцену, для освітлення майбутнього артиста задіявали ліхтарики різної потужності (про світломузику тоді ніхто нічого не знав і не чув). Репетиції треба було тримати у великій тасмниці, щоб сам виступ 'став несподіванкою, сюрпризом для вихователів і директора'. Дотриматися такого 'пункту' в усному контракті було вкрай важко: поруч знаходилися спальні дівчат (а дівчата є дівчата – понесли б по всьому світу), до спальні без попереджень могла зайти нянічка (викриття порушення дисципліни у нічний час тягнуло за собою передбачувану кару). Ось чому артистові доводилося співати у півголоса, а експертам – душитися сміхом у прямому значенні цього слова.

Слава сам обрав і запропонував пісню для конкурсу (власне обирати було ні з чого, оскільки, як виявилось, Слава знав тільки цю пісню). З-поміж вихованців цю пісню ніхто не знав. Хто і де навчив його цієї пісні – не знаю. Повний текст пісні не пам'ятаю, але в ній ішлося про те, як Куба в оточенні ворогів виборює свої права, як *маленькая кубинка смело танцует румбу*. Апофеозом пісні був заклик, який (на одноставну думку експертів) треба було виспівати з особливими інтонаціями й почуттями: *Куба – да, а янки – нет!*

Скільки пройшло репетицій, як і чим вони закінчилися – не пригадую. Слава так і не знав слави артиста навіть масштабу сцени дитячого будинку. Проте придбав зразу два прізвиська – *Куба* і *Кубінка*; на основі цих прізвиськ трохи пізніше з'явилося і прізвисько *Кубинець*, що позначало не мешканця-громадянина Куби, а вихованця, який виконував пісню про Кубу. Паралельно з ним існувало *Кубінець* (у цьому разі появу [і] можна пояснити впливом прізвиська *Кубінка*, прототипом якого було російське слово в пісні *кубінка* – своєрідне наслідування оригіналу).

Використовували їх по-різному: *Куба* і *Кубинець* використовували старші вихованці і ровесники як звичайне нейтральне ім'я; *Куба*, як найкоротше з-

поміж трьох, використовували в ролі безпосереднього звертання (як утнуті відпрізвисьні прізвиська); *Кубінка* – використовували ровесники як засіб дражніння (мабуть, через його родову ознаку).

Ще – *Куба*, *Кубинець*.

КУБІНЕЦЬ, КУБІНЕЦЬ

Див. *Куба*.

КУБІНКА

Див. *Куба*.

КУКУРІЯ

Прізвисько з'явилося у дівчинки ще в першому класі. Первісно це була римована дражнилочка-приспівочка: *Ой Марія-кукурія вийшла заміж за Андрія, а Андрій полюбив – рвані чоботи купив*. І хоча ніде поблизу ніякого Андрія не було (ім'я неіснуючого героя обрано лише на основі його римування з іменем героїні), Марійка ображалася на виконавців такої пісеньки. Оскільки якимись помітними реальними діями чи ознаками дівчинка не відзначилася, дражнилочка-приспівочка проіснувала десь до п'ятого класу (її виконували молодші вихованці). Римований відгомін імені Марія через частотність використання усамостійнився, ставши окремим прізвиськом *Кукурія*.

Прізвисько використовували ровесники як засіб дружнього, іронічного звертання.

КУПЦЯ

Див. *Купчиха*.

КУПЧИХА

Прізвисько утворено від прізвища дівчинки Купченко шляхом заміни -енко на -иха. До певної міри прізвисько відповідало і характеру дівчини – словесно вона могла дати відсіч і своїм ровесникам і старшим вихованцям. Будучи невисокого зросту, не пасувала ні перед більшими, ні перед сильнішими, до того ж була добрим партнером у волейболі, настільному тенісі – грала на рівні хлопців і навіть краще. Можливо, саме такі позитивні у розумінні вихованців дитячого будинку риси, особливості й уміння зумовили пізнішу появу ще двох прізвиськ від цього прізвища – *Купчишка* і *Купця*. Використовували їх як антоніми: *Купчиха* – служило засобом дражніння, дошкуляння, *Купчишка* і *Купця* друзі використовували як дружнє звертання (останнє і сьогодні друзі використовують під час спілкування між собою).

Ще – *Купця*, *Купчишка*.

КУПЧИШКА

Див. *Купчиха*.

КУРКА 1

Це прізвисько є складником прізвиськового гнізда *Надія Микитівна* і безпосередньо пов'язано з прізвиськом *Лис Микита*. Прецедентом до появи прізвиська стала куценька й простенька дитяча пісенька: *Лис Микита курей крав – на базарі продавав, Кури кокотіли – до нього не хотіли*. Власне герої пісеньки лис Микита й кури на підставі протиставлення хижак-здобич сформували в уяві вихованців своєрідну стійку асоціативну пару, витворюючи відповідний ланцюжок.

Використовували прізвисько як засіб вираження зневаги. Для більшого увиразнення зневаги до прізвиська частенько додавали слово *мокра* або поперемінно чергували прізвиська *Курка* і *Микита*.

Див. *Надія Микитівна*.

КУРКА 2

Василь мав прізвисько *Тхір*. Хтось із вихованців десь знайшов (прочитав чи почув) віршика: *Яка краса, яка фігурка! – тут від тхора почула курка* (до речі, подібні віршики частенько ставали прецедентом-мотивом до появи прізвиськ). Цього віршика-дражнилку менші вихованці стали застосовувати до Василя. Робили це на відстані, щоби бути непомітним, а після художнього й виразного прочитання можна було завчасно дременути і сховатися. У разі викриття на сміливця чекала обов'язкова кара – чи безпосередньо на місці злочину, чи пізніше – де необережний потрапить до рук Василя. Інколи доводилося виконувати цього віршика настільки швидко, що з усього тексту акцентованими були слова *тхір* і *курка*. Зрештою, у свідомості вихованців утворилася своєрідна асоціативна пара як деяка єдність. Як наслідок у Василя поруч зі старим з'явилося нове прізвисько – *Курка*.

Використовували як засіб дражніння, до того ж для урізноманітнення й вищої результативності самого дражніння часто використовували у сполученні з прізвиськом *Тхір*, чергуючи ці прізвиська.

Див. *Тхір*.

КУРОЦУП

Прізвисько є складником прізвиськового гнізда *Надія Микитівна*. З'явилося внаслідок розпаду прізвиська *Ганс Куроцуп* на два окремих: *Ганс* і *Куроцуп*. На відміну від прізвиська *Ганс*, це прізвисько використовували як вияв зневаги до його носія, як дражильний засіб.

Див. *Надія Микитівна*.

КУЧКА

Див. *Шоста Кучка*.

ЛЕПЕЇЯ

Див. *Язиката Феська*.

ЛИБА

Улюбленим заняттям Ваньки була рибалка: він нею снів і марив. Проте, як пригадую, більше за рибалку він любив самі оповідки про рибалку. Звичайно, у таких оповідках ніяк не обійтися без використання слів зі звуком [р] – *риба, рибалити, рибалка*... Як на лихо, саме того звука оповідач не міг подолати, вимовляючи замість нього [л]. Саме таке “лихо” й стало мотивом для прізвиська *Либя*, поєднавши в собі й ознаку мовного дефекту, й ознаку улюбленого заняття.

Використовували прізвисько по-різному: однокашники – як нейтральне звертання, молодші – як засіб дражніння.

Ще – *Каясь*.

ЛИС МИКИТА

Це прізвисько є складником прізвиськового гнізда *Надія Микитівна* і безпосередньо пов'язано з прізвиськом *Микита*. Прецедентом-асоціатором до його появи стала казочка Івана Франка “Фарбований Лис” з його героєм на ймення Лис Микита.

У контексті прізвиськоіменювання це прізвисько було унікальним: воно виконувало не функції прізвиськ, а було ніби перехідним асоціативним місточком до появи іншого прізвиська (*Курка*) в цьому гнізді. Через таку свою функцію зникло досить швидко.

Див. *Надія Микитівна*.

ЛУЛУМБА

На початку 60-их років минулого століття в СРСР стало відомим ім'я прем'єр-міністра Республіки Конго, усунутого від влади і вбитого Патріса Емері Лумумби (1925 – 1961). У пресі СРСР його представляли як прогресивного державного діяча, як борця за права простого люду, як друга радянського народу і под. Крім того, у тій же пресі чомусь своїх політичних діячів називали триелементною моделлю – ім'я, ім'я по батькові, прізвище (Леонід Ілліч Брежнев, Олексій Миколайович Косигін, Микита Сергійович Хрущов), чужих – двослементною (Анджела Девіс, Густав Гусак, Тодор Живков). Не був у цьому винятком і *Патріс Лумумба*. Саме через пресу це ім'я чули у найвіддаленіших місцях колишньої держави. Долетіло воно і до лісового прекрасного поміщицького маєтку, у якому знаходився дошкільний дитячий будинок (с. Свиридівка Лохвицького району на Полтавщині).

Носій цього прізвиська не мав ніякого стосунку до героя африканського життя (не був йому далеким чи близьким родичем, ніяк не був схожим на нього ні зовнішністю, ні поведінкою, його прізвище не нагадувало африканського). Проте він народився *через місяць* після смерті Лумумби. Звичайно, за поширеною тоді традицією і цього хлопця назвали Патрісом на честь африканського політичного діяча (як пізніше в цьому ж році хлопчиків стали часто називати Юрками на честь космонавта Юрія Гагаріна).

Звукосполучення в прізвищі Лумумба не є властивим для української мови, відповідно його вимова була утруднена для більшості українців (й особливо

для селян старшого віку – саме вони становили кістяк співробітників дитячого будинку). Звідси й заміна (уподібнення) звуків: *Лумумба* → *Лулумба*. Можливо, саме в такому виконанні діти й почули африканське прізвище (можливо, й самі спростили його вимову).

Саме на основі спільності імені Патріс (рідкісного в тих краях), нашого Патріса стали називати зукраїнізованим прізвищем *Лулумба*.

Отже, до Михайлівського дитячого будинку Патріс приїхав зі славним тоді прізвищем, використовуваним у функції образи. Проте десь до п'ятого-шостого класу це прізвище втратило свою актуальність: його заступили інші, як нейтральні, так і конотовані.

МАДАГАСКАР

У класі, на рік молодшому від мого, навчалася досить приваблива, не за віком фізично розвинена (кров з молоком) дівчина. Десь у сьомому класі на уроці географії йшлося про острови, у тому числі й про Мадагаскар. Під час перевірки домашнього завдання розповідати про Мадагаскар випало саме цій дівчині. І саме після цього уроку вона отримала однойменне острову прізвище. Однак ні відповідь-розповідь дівчини, ні рівень її знань про цей острів (наприклад, неправильна вимова назви, поплутання з іншим островом чи іншою географічною назвою) ніяк не провокували появу самого прізвища. Просто один із однокласників під час уроку побачив подібність контурів зображення острова на карті і червоної родової плями на щоці у дівчини. Саме ця подібність і стала причиною появи прізвища *Мадагаскар*.

МАНДАРИНА

До чужинського, рідкісного у ті часи і в тих краях, фрукта Вітя не мав ні найменшого стосунку, не мав жодної ознаки, що уможливила б появу в нього такого прізвища. З'явилося прізвище як результат дитячої словесно-поетичної творчості.

Вітя мав прізвище *Стиць-Гриць* (див. *Стиць-Гриць*). Одним із засобів увиразнення прізвища, надання йому більшої комунікативної значущості й мистецької вартості було введення прізвища (у початковій чи видозміненій формі) до поетичного контексту. Це міг бути готовий віршовий текст зі словом, яке в дитячому товаристві мало статус прізвища (див. *Курка 2*), або ж увесь текст був самостійним витвором товариства. Не мало значення, яке слово долучали до прізвища – як правило, це були випадкові слова, які мали відповідати ритму віршика-приповідки. Один із елементів такого віршика ставав самостійним прізвищем. Віршик звучав так: *Стиць-гриць мандарина упудився по коліна*. У цьому разі важко сказати, чому саме використано слово *мандарина* (а не *апелсина*), яке пізніше стало власною назвою-прізвищем.

Використовували прізвище молодші вихованці з метою привернути увагу Вітька.

МАСЛЮК

До дитячого будинку прибули дві сестрички-погодки. Мали прізвище Маслій, яке стало основою для появи прізвища. Старші вихованці їх називали *Маслюками*, не вирізняючи при цьому кожну із сестер. Однокашники, мабуть, якось називали кожну із них.

Якось дівчатка, хотіли того чи не хотіли, повелися неочікувано, тим самим подивували всіх мешканців дитячого будинку і спричинили рідкісну в цьому товаристві прізвищову метаморфозу.

На зимових канікулах, десь на третій чи четвертий день після свята Нового року в дитячому будинку традиційно відбувався маскарад. Діти готували заздалегідь костюми – хто самостійно, а хто з допомогою дорослих (і не тільки вихователів). Відбувався конкурс костюмів. Обов'язковим елементом конкурсу було виконання пісні, танцю, вірша, сценки тощо як безпосереднього підтвердження 'справжності' костюмного героя. Зміст сказаного, продекларованого, заспіваного, зображеного мав відповідати костюмові. Здебільшого майбутню роль тримали в таємниці.

Дівчатка *Маслюки* з'явилися на маскарад у костюмах грибів-маслюків. Мало того, вони дуєтом прочитали-проспівали вірш Павла Тичини "Пісня лісових дзвіночків". Але замість усім знайомого *Ми дзвіночки, Лісові дзвіночки* вони, усміхаючись, проспівали... *Ми грибочки, Лісові грибочки*... Хтось підказав їм таке чи самі придумали – не знаю. Глядачі отетеріли, потім довго всі сміялися. У такий спосіб дівчатка досягли унікального: зняли 'ганьбу', 'прокляття' прізвища. Щонайменше змінили його статус: прізвище втратило будь-які конотації і стало звичайним заміщувачем прізвища (його синонімом).

МАТАЯС

Ваня не вимовляв деякі звуки, унаслідок чого витворював дивні слова. У цьому разі поява прізвища зумовлена вимовою слова *матрац*. Використовували як звичайний засіб дражніння.

МАТЮХ

Для вихованців дитячого будинку була чужою 'рєклама' своїх почуттів, не були в цьому винятком особливі дружні стосунки між хлопцем і дівчиною. Зрештою, говорити про такі стосунки як 'масове явище' не доводиться. І все ж знаходилися сміливці, які не соромилися своїх почуттів і не ховалися від людського ока. Принаймні у нашому класі було аж дві пари 'відчайдухів'. Одна із них – Петро і Люба. Звичайно, такий факт-подія не міг залишитися поза увагою громадськості – у цьому разі його відображено у прізвищотворенні: прізвище Люби стало прізвищем Петра.

Використання: досить важко сформулювати конкретну функцію і її особливості.

МАША ГРУША

Див. *Груша*.

НАУМ

Прізвище утворено шляхом утинання прізвища хлопця *Науменко*. Використовували як дружнє звертання-називання.

НЕРВ(и)

Валерка був 'легкозаймистим' хлопцем і часто бурхливо реагував на, здавалося б, звичайні речі; міг нервуватися через дріб'язок. Такі його особисті якості стали прецедентом до появи прізвиська *Нерв* (інколи у множині – *Нерви*).

Мав і низку інших прізвиस्क. Це використовували саме в ситуаціях, коли Валерка якраз виявляв нервовість чи коли треба було таку нервовість викликати, спровокувати – підлити олії в огонь.

Ще – *Псих*.

НЕРЖАВІЙКА

Поява прізвиська прямо пов'язана з мовною грою, є виявом такої гри: з'явилося як відгук на прізвище дівчинки – Новінкіна.

Хоча прізвище саме собою не мало ніякого негативного змісту, проте його використовували з метою дошкулити, зачепити за живе. І дівчина таки болюче реагувала на прізвище. Можливо, зазначена реакція зумовлена тим, що в дитячому будинку використовували тарілки із нержавіючої сталі.

НІДЗ'ЄЛЯ

До дитячого будинку Стас прибув десь у четвертому класі з м. Кременчука (район Молодіжний). Розмовляв російською мовою (швидше суржиком). По року перебування в дитячому будинку вимовляв своє прізвище *Нідзельський* (за документами числився як *Нідзельський*). Власне і прізвище його утворено шляхом утинання прізвища з додаванням -а і збереженням авторської вимови. Використовували як дружнє звертання.

Як аргумент своєї значущості-вартості, задля забезпечення й захисту себе від можливих прочуханів Стас частенько похвалявся-залякував інших вихованців батьком: *Да мой батя на Маладьожном всем тиркі давал*. Вихованці, хоча до цього не чули й не знали слова *тиркі*, проте розуміли його зміст. Замість того, щоб злякатися всепоробного Стасового батька, приліпили Стасу прізвище *Тиркі*. Використовували його як іронічно-саркастичне ім'я.

НОГА

Оля прибула до дитячого будинку десь у п'ятому-шостому класі. Її привезли з іншого дитячого будинку. Коли на уроці фізкультури дівчина зайняла своє місце у строю, виявилось, що вона вища не тільки від дівчат, а й від хлопців. Така ознака не була дуже помітною в побуті, а в строю аж занадто впадала в око. Після такого відкриття Олю стали прозивати *Ногою*.

Звичайно, сьогодні високий зріст часто вважають чи не єдиною важливою 'заслугою-надбанням' дівчат, проте у ті часи така ознака не посідала вищих

щаблів у рейтингах дівочих принад. Використовували прізвище як засіб дражніння.

Ще – *Фус*.

ОВЕС

Прізвище є складником прізвиськового гнізда *Конюшня*. З огляду на кількість і 'якість' прізвиск у названому гнізді це прізвище є ніби надлишковим. Власне його появу в цьому гнізді можна пояснити лише необхідністю збагатити сам арсенал прізвиस्क, урізноманітнити його під час безпосереднього дражніння – поява прізвиська є випадковою.

Ось чому використовували прізвище лише в поєднанні з іншим прізвищем (чи прізвисками) цього гнізда.

Див. *Конюшня*.

ОНИСЬКА 1

Прізвище походить від прізвища дівчинки *Онисимова*.

Використовували як звичайне побутове звертання.

ОНИСЬКА 2

Борька дуже часто розповідав про свої стосунки з дівчиною зі свого класу. Була вона, як кажуть з-поміж людей, кров із молоком. У цих оповідках ішлося про хлоп'ячі подвиги Борьки: як вона призначила побачення, як чекала, як цілувалася, як лапав її тощо. Кожного разу, судячи з оповідок, події відбувалися в різних місцях: у клубі за сценовими кулісами, за гаражем, за сіном. Здебільшого подвиги були мнимі, проте мовних і позамовних прикрашувальних засобів було більше, ніж у будь-якому шкільному творі з літератури на вільну тему. І ці засоби вражали. В оповідках обов'язково звучало й ім'я дульсинеї – *Ониська*.

По деякім часі Борька почув, що і його називають *Ониською*.

Використовували прізвище як дружньо-іронічне називання Борьки чи звертання до нього, натякаючи про безкінечні подвиги-походеньки.

ОПУДАЛО

Вихованці не завжди носили одяг свого розміру (його видавали з прицілом на виріст, оскільки існували суворі норми носіння одягу і взуття і зміни його на інший – не обов'язково на новий). Здебільшого розмір одягу не дуже переймав і самих вихованців (особливо молодших). До того ж зовнішність і кроєм одяг мало чим відрізнявся – всім видавали однакове. У зв'язку з цим вихованці намагалися хоч якось вирізнити своє вбрання. Але й за таких умов моделями дітей не взяла б жодна модна агенція.

Вітя був байдужий до свого зовнішнього вигляду – його тривожили проблеми куди важливіші. Тому на загальному модно-одяговому тлі своїх ровесників Вітя помітно 'виділявся'. Особливості тієї примітності й стали причиною появи прізвиська *Опудало*.

Використовували прізвище як засіб дражніння, приниження.

ОРГАНІЗМ

У дитячому будинку великим гріхом і ще більшим соромом вважалося нетримання газів (саму дію називали за ознакою хижої тварини – *тхорити/натхорити*); до уваги не бралось, чи це трапилося через фізіологічні особливості – незалежно від волі ‘грішника’, чи зроблено свідомо. Звичайно, така неждана халепа траплялася не з одним, і тому вона не ставала прецедентом для появи прізвиська.

Одного літа Юрко відпочивав у піонерському таборі. Якось до хлоп’ячої спальні увійшла медсестра і стала щось говорити хлопцям. У цей час десь позрадились, нестримно прогрімало: звук (а потім і запах) однозначно вказували на причину і джерело порушення тиші. Всі, у тому числі й медсестра, підкоряючись дії мимовільної уваги, подивилися у бік винуватця. Юрко, не довго думаючи і дивлячись на медсестру, випалив: “*Вибачте, у мене такий організм*”. Можливо, ця незначна подія так і залишилася б незначною і загубилася б у минулому. Проте, як на щастя (для ономастики) чи як на гріх (для Юрка), у таборі відпочивали деякі інші Юркові однокашники і, мало того, були свідками цієї події. Цілком природним є факт, що ця подія стала прецедентом до появи прізвиська *Організм* (його Юрко мав аж до завершення часу перебування в дитячому будинку).

Трохи пізніше Юрко отримав ще кілька прозорих семантикою похідних від цього прізвиська: *Бзделик, Бздо, Бздун, Бздюха*.

Використовували їх по-різному: *Організм* – використовували однокашники як іронічно-саркастичне ім’я-нагадування тієї події; *Бзделик, Бздун, Бздюха* – використовували всі як принизливо-знущальне, образливе ім’я (часто для підсилення міри образливості прізвиська *Організм* вимовляли як *Організьм* із деяким притиском останнього складу чи використовували водночас усі чотири прізвиська як однорідний ряд).

Ще – *Бзделик, Бздо, Бздун, Бздюха*.

ОЧКАРИК

З-поміж Толіних однокашників і старших вихованців він один мав поганий зір – не бачив навіть ліній у зошиті для письма. Як тільки це виявилось, Марвана Лікарка взялася виправити таку несправедливість – особисто відводила хлопця до району в лікарню (кілометрів сім по бездоріжжю). Наслідок: Толі ‘приписали’ постійно носити окуляри. Окуляри були чудернацькі, із загнутими поза вухами пружинистими дужками.

Рідкісний факт окуляроносіння став причиною появи прізвиська *Очкарик*.

Використовували прізвисько як засіб дошкуляння.

ПАЛІЙ

Прізвисько з’явилося унаслідок розкладу прізвиська *Семен Палій*.

Див. *Семен Палій*.

ПАНЧ(А)

Прізвисько походить від прізвища хлопця *Панченко*. Спочатку мало форму *Панч* – утворено шляхом безпосереднього утинання прізвища – і служило для звертання до його носія. Пізніше відбулося дооформлення закінченням – прізвисько стали використовувати і як дружнє звертання до рівного, і як називання хлопця.

ПАНЧОХА

Ніна прибула до дитячого будинку десь у п’ятому-шостому класі. Разом із нею прибули два її брати – старший і молодший. Старший невдовзі вибув.

Прізвисько утворено безпосередньо від Ніниного прізвища *Панченко* шляхом міни -енк(о) на -ох(а), внаслідок чого відбулося підганяння прізвиська під звучання наявного слова.

Спочатку використовували прізвисько як засіб дражніння, пізніше це прізвисько втратило такі можливості – використовували як звичайне ім’я.

Ще – *Штрумф*.

ПАТРИК

Див. *Патрон*.

ПАТРОН

До набоїв це прізвисько немає ніякого стосунку; думаю, що до появи прізвиська і його носій чи й тримав патрони в руках. Походить воно від імені Патріс й утворено шляхом субституції – утнутий аморфемний кінцевий елемент -іс замінено суфіксальним елементом -он (поширений у старих арготичних системах і в сучасних жаргонах: *ромбон, куртон, тусон*). До того ж приєднаний суфікс звучанням уподібнив власне ім’я загальній назві *патрон*. У такий спосіб з’явилися і прізвиська *Патрік* і *Патря*.

Використовували їх як дружнє, товариське звертання до рівного.

Ще – *Патрік, Патря*.

ПАТРЯ

Див. *Патрон*.

ПАЦЮК

Прізвисько є складником прізвиськового гнізда *Криса*: з’явилося як асоціативно-родовий відповідник до *Криси*.

Використовували це прізвисько як заміник *Криси* чи як однорідний ряд (поруч із ним) під час дражніння, що увиразнювало, підсилювало потрібний ефект. Проте частотністю використання *Пацюк* поступався перед *Крисию* – причину такого важко назвати (можливо, причина криється в тому, що прізвисько *Криса* було давнішого походження, до того ж мало низку похідних прізвиськ, що своєю чергою уможлилювало використання ширшого набору із гнізда).

Див. *Криса*.

ПЕЊЬ, ПЕЊЬОК

Прізвиська з'явилися водночас і є складниками прізвиськового гнізда *Тупиця*. Петька вже мав прізвисько *Тупиця*, що повинно було вказувати на розумові здібності носія. Вихованці дитячого будинку спілкувалися з сільськими дітьми, зі співробітниками дитячого будинку, із дорослими мешканцями села, багато читали. За таких обставин могли оволодівати всіма дотупними їм мовними багатствами. Знали вони і народну уснорозмовну творчість, у тому числі й приповідки, прислів'я, приказки. Звичайно, чули вони й порівняльний зворот *дурний, як пень (пеньок)*. Ось чому поява в Петьки прізвиська *Пень* і його відповідника *Пеньок* була цілком природною і зумовленою логікою прізвиськотворення в цьому товаристві.

Використовували прізвиська як засіб дражніння.

Ще – *Тупиця*.

ПОВІДЛО

Поява цього прізвиська пов'язана з прізвиськом *Варення*, проте з'явилося воно пізніше. Мотив (причина) появи – бажання 'урізноманітнити матеріал' під час безпосереднього дражніння.

Використовували з такою метою і настановами, як і *Варення*.

Див. *Варення*.

ПОЛІП(и)

Юрко говорив "у ніс" – казали, що в нього в носі поліпи (своєрідні аномальні розростання сполучних тканин). Чи насправді були в нього такі, чи їх не було – не пригадую. Але в Юрка з'явилося однойменне прізвисько.

Використовували як засіб дражніння.

ПОМІЯ

Спочатку використовували у множині (*Поміи*), пізніше прізвисько набуло форми однини (*Помія*) – саме в такій формі його й використовували.

Див. *Діжка*.

ПСИХ

Див. *Нерв(и)*.

ПУВІЧКА

Див. *Пугвичка*.

ПУГВИЧКА

Якщо вірити пам'яті, то поява цього прізвиська зумовлена двома мотивами.

Перший: Оля була невисокого росту, смаглява, мала виразні карі очі – усією зовнішністю нагадувала пугвичку.

Другий: основою для появи прізвиська було прізвище дівчинки *Пугач*. Ще точніше – його жіночий відповідник *Пугачка*: в Олі був старший на один рік брат Борис, для їхнього розрізнення Бориса називали за прізвищем *Пугач*, а

Олю – *Пугачка*. Ровесники дражили Олю римованим словосполученням *Пугачка-пугвичка* (як *Тетяна-репетяна, Марія-кукурія*). У ході частого використання перший, прізвищевий, елемент відпав, залишивши по собі тільки *Пугвичку* (часто його вимовляли як *Пувичка*).

Невдовзі це прізвисько за звуковою близькістю пов'язали зі словом *гудзик* (ніби здійснивши своєрідний лжепереклад). Унаслідок цього в Олі з'явилося прізвисько *Гудзик*. У використанні ці прізвиська не мали якихось помітних видільних ознак – ровесники використовували їх як рівноправні дружні назви, старші вихованці використовували як іронічно-дружнє називання-звертання.

Ще – *Гудзик*.

ПУГОЛОВОК

Борька змалку любив ловити рибу, уже в старших класах виявив неабиякі здібності й успіхи в цій справі. Проте перша його спроба була досить цікавою. Ворскло ще мало багато риби. Щороку з'являлася сила-силенна мальків – їх можна було без труднощів ловити будь-якими підручними засобами (навіть майками). Одного разу Борис після повернення з річки похвалився, що наловив багато риби, яку можна запустити в акваріум. Так воно і було: у трилітровій банці аж кишіло – риби було більше, ніж самої води. Нашим заздощам не було меж. Проте великим було розчарування, коли хтось із старших вихованців сказав, що то пуголовки-жаб'ячі діти (малими вони схожі на рибок, бо мають лише голову й хвіст). Після того Борьку стали прозивати *Пуголовком*.

За всіма ознаками прізвисько мало б зникнути десь до четвертого класу, проте проіснувало аж до старших класів. Мабуть, причиною такої тривалості був той факт, що Борисове прізвище *Пугач* було співзвучне з прізвиськом. Думаю, що молодші вихованці й не знали про першопричину появи цього прізвиська.

Використовували прізвисько як засіб дражніння заради дражніння.

ПУП, ПУПОК

Див. *Пуп Землі*.

ПУП ЗЕМЛІ

Прізвисько є складником прізвиськового гнізда *Тупиця* і безпосередньо пов'язане з *Пень/Пеньок*. У загальній мовнообразній українській картині світу слова *пеньок* і *пуп* не мають ніякого зв'язку. Проте в житті вихованців дитячого будинку був прецедент, який звів ці слова до купи. Таким прецедентом стала публікація в часописі "Перець" (можливо, у якомусь іншому виданні) невеличкого однорядкового віршика: *Я пуп землі! – сказав пеньок*. Не знаю, чи хто, крім його автора, пам'ятає сьогодні цього вірша, але Петька таки запам'ятав: після ознайомлення з віршем дитбудинківської громадськості (не тільки ознайомлення, а й вивчення вірша напам'ять) у Петьки поруч із прізвиськом *Пень/Пеньок* з'явилося прізвисько *Пуп*.

Використовували це прізвище як засіб дражніння. Проте прізвище не могло сповна задовольнити потреби спілкувантів: усього три звуки, перший і третій – приголосні глухі звуки. Отже, не було можливості подовжити це слово в часі, голосно чи здалеку його чітко вигукувати. Такі та інші ‘мінусові’ особливості змусили прозивальників вдатися до вдосконалення прізвища. Наслідком удосконалень стала поява двох нових прізвищ як видових форм старого: 1) з’явилося подовжене прізвище *Пупок* і 2) прізвищем виступав цілий віршовий рядок *Я пуп землі! – сказав пенюк*. Прізвища мали однакову мету використання, проте відрізнялися частотністю застосування: найвищою частотністю вирізнялося *Пуп Землі*, далі – *Пупок*, потім *Пуп*.

Див. *Тпуиця*.

П’ЯНИЦЯ

Вітько невеличкий зростом, худенький. Завжди заклопотаний якимись своїми справами настільки, що йому ніколи було зважати на інших. Своєю персоною намагався ніколи й нікому не завдавати якихось життєвих клопотів. Та була в нього одна прикрість – мав зрадливо червоного носа. Саме така зовнішня ознака й спричинила появу прізвища *П’яниця*.

Використовували прізвище по-різному: ровесники й молодші – як знушально-дошкульний засіб, старші – як іронічну назву-звертання, при цьому дещо змінивши й саме прізвище із *П’яниця* на *П’яничка*.

П’ЯНИЧКА

Див. *П’яниця*.

РАДІК

Прізвище утворено шляхом міни суфікса *-евич* суфіксом *-ік* у прізвищі *Радевич*.

Використовували прізвище як дружнє звертання-називання.

РЕДИСКА

Див. *Редька*.

РЕДЬКА

Прізвище є складником прізвищового гнізда *Король Седьмого Отряда*. Безпосередньо пов’язано з прізвищем *Рід* – з’явилося на основі близькозвучності, прихованої асоціативності.

Водночас (чи, можливо, з невеликим запізненням) з’явилося близькозвучне *Редиска*: його використовували без будь-яких розрізень із *Редька*, як засіб дражніння.

Див. *Король Седьмого Отряда, Рід*.

РИБА

Боря любив рибалити. Цю безмежну любов йому прищепив один із найдавніших вихованців Слава Свиридов (див. *Свиридов*). Хлопець міг годинами розповідати, частенько й прибріхуючи, про спійману рибу. Як свідчили оповідки, найчастіше до рук Бориса потрапляли карасі і щуки. Не пам’ятаю: чи власне спіймана риба, чи самі оповідки про неї стали прецедентом до появи у Бориса прізвища *Риба*, а трохи пізніше (можливо, і водночас) прізвищ *Карась* і *Щука*.

Використовували їх без будь-яких розрізень.

Ще – *Карась, Щука*.

РІД

Прізвище є складником прізвищового гнізда *Король Седьмого Отряда*. Утворено внаслідок відділення від прізвища *Джон Рід*. Проіснувало недовго, оскільки з’явилася низка актуальніших похідних від нього прізвищ *Редиска, Редька, Ріда*, які, на відміну від *Рід*, були природними в цьому товаристві (природні звуковим вираженням і зрозумілі змістом).

Див. *Король Седьмого Отряда, Джон Рід*.

РІДА

Прізвище є складником прізвищового гнізда *Король Седьмого Отряда* і безпосередньо пов’язано з прізвищем *Рід*.

Якщо не зраджує пам’ять, безпосереднім поштоvhом-асоціатором до появи цього прізвища в гнізді була дитяча приспівочка: *Ой гоп, тіда-ріда, укусила баба діда, Ну і дід той з переляку прийняв бабу за собаку*. Слово-відгомін *ріда* було приємне (‘смачне’) у вимовлянні, не мало ніякого значення, його ніде не використовували. Така унікальна сукупність ознак просто ‘просилася’ бути зафіксована, втілена в чомусь – у цьому разі в прізвищу.

Використовували як засіб зневажливого дражніння (до того ж частенько у його природному пісенському вигляді *Тіда-ріда*).

Див. *Король Седьмого Отряда, Рід*.

РОМКА

Прізвище походить від прізвища хлопця: з’явилося внаслідок одночасного утинання прізвища *Романченко* з додаванням форманта *-к(а)*.

Використовували прізвище як дружню назву і звертання до рівного.

РОТ, РОТЯКА

Василь був худеньким, маленького зросту – мабуть, через такий зріст його відправили до школи на рік пізніше від ровесників. Досить рухливий і вправний на турніку. Мав добру вдачу. Проте з-поміж інших вихованців він виділявся іншою ознакою – мав великого рота: задля демонстрації своєї ‘незвичності’, своїх можливостей легко міг запхнути до рота предмети, які до іншого рота просто так не запхнути. Саме така зовнішня ознака й

майстерність лягли в основу появи прізвиськ *Рот* і *Ротяка*, а пізніше і *Крокодил*.

Використовували прізвиська як глузливо-знущальні засоби, при цьому старші і ровесники віддавали перевагу прізвиську *Ротяка*, молодші – прізвиську *Крокодил*.

Ще – *Крокодил*.

РУДИЧКА

У дитячому будинку виховувалися хлопець з прізвищем *Рудич*. Він мав молодшу на три роки сестру. Задля розрізнення і зрозумілості, про кого йдеться у спілкуванні, у таких випадках братів називали сімейним прізвищем, а молодших сестер із прізвиськом спільної родової ознаки називали фемінізованим прізвищем (зрозуміло, що дівчинку називали *Рудичка*). Таким розрізнячем користувалися й дорослі.

Зараз важко сказати, чому і брата стали називати *Рудичка*. Можливо, причиною тому була поведінка хлопця: був високого зросту, порівняно з іншими мав непогані фізичні якості й часто застосовував їх у з'ясуванні стосунків, інколи виявляв пихатість. Але точно можу назвати причину, чому прізвисько прижилося: його носій хворобливо й бурхливо реагував на прізвисько і не реагував так на інші свої неофіційні імена. Власне це прізвисько компенсувало брак фізичних даних у його опонентів і давало добрі результати у словесному 'двобою'.

СВИНАРКА

Див. *Маруська*.

СВИНЯ

Малий Толя завжди страждав тим, що не міг дібратися в самісіньке своє вухо, щоби очистити його від сірки. На той час ніхто не знав і не чув про вушні палички й інші допоміжні засоби гігієни вуха (тримати сірники, які могли б допомогти, забороняли). До глибин Толіних вух могла дібратися лише одна людина – вихователька Тамара Федорівна (вона ж *Графиня*). Робила це дуже просто – мізинцем улазила аж у самісіньке вухо. При цьому Т.Ф ще й примовляла: *Ах ти ж свиня така! Коли ж ти навчишся чистити вуха?* А в тієї нещасної свині сльози блищали на очах: чи то від болю, чи від відчуття великої провини за таку прикрість перед Т.Ф, чи від щирого каяття в тому гріхові... Можливо, від усього зразу. Такі екзекуції з примовляннями тривали досить довгий час. Саме неодноразові щирі примовляння *свиня ти така* перетворили Толю зі свині на *Свиню* (хвалити Бога, що Толя не захрюкав).

Використовували прізвисько як знущально-принижувальну назву й тоді, коли в Толі вуха були чи не найчистіші в дитячому будинку і ними вже гордилася сама Тамара Федорівна.

Ще – *Чушка*.

СВИРИДОВ

До дитячого будинку частенько приїздили його випускники. Приїздили на два-три дні, хто залишався на довше – обов'язково ставав до якоїсь праці (прачкою, шофером, ремонтником, хто мав відповідну освіту – заміщав вихователя). До слова, вихованці дитячого будинку всіх випускників – навіть набагато старших від себе – називали по імені і зверталися до них на *ти*. Одним із перших (найдавніших) випускників дитячого будинку був Слава Свиридов: умів робити все, не цурався найважчої й найчорнішої роботи. Та, мабуть, найбільше любив рибалити (рибалив вудочкою, руками). Цим умінням-любов'ю заразив Бориса. Борис гордився дружбою зі Славою і мав від тої дружби великий зиск – такого друга ні в кого із ровесників не було, Слава відкривав усі секрети справжнього рибалки. У відповідь Борис частіше з-поміж інших допомагав Славі в його роботі.

Саме ця дружба і зумовила появу в Бориса прізвиська *Свиридов*.

Використовували прізвисько в ролі дружнього іронічного звертання.

СЕМЕН

Чому так називали Сергія – не пригадую (навіть не можу подати хоча б якусь правдоподібну версію).

Використовували тільки однокашники як дружнє звертання.

СЕМЕН ПАЛІЙ

Сергій мав прізвисько *Семен*. Коли вивчали історію України (був такий куценький предмет у восьмому класі, підручник був не товстіший за щоденник), дізналися про історичну особу Семена Палія. У підручнику ця людина завжди мала тільки таку назву (не було окремо Палій чи Семен) і тільки в такому порядку її складників. Таке ж було й у розповіді вчителя. Природно, що однокашники пов'язали нашого однослівного Семена з історичним двослівним. Відтоді Сергій придбав ще одне прізвисько – *Семен Палій*.

Прізвисько проіснувало недовго – радше було проміжною ланкою до появи прізвиська *Палій*.

Використовували як звичайний засіб дражніння.

СИДОРОВА КОЗА

Прізвисько є результатом звукових асоціацій прізвища дівчини *Сидоренко* із висловом як *Сидорова коза* (вихователі й учителі частенько використовували цей порівняльний зворот). Пізніше від прізвиська залишився другий елемент як самостійне прізвисько.

Використовували прізвисько як засіб дражніння-прозивання.

Ще – *Коза*.

СИР

Основою до появи цього прізвиська було прізвисько *Ворона*, точніше – наявні у вихованців асоціативні зв'язки між вороною і сиром (безпосереднім

підґрунтям для появи такої асоціативної пари стала байка І. Крилова “Ворона і Лисиця” як обов’язковий складник тодішньої навчальної програми з російської літератури).

Використовували це прізвисько з такою ж настановою, як і *Ворона*.

Див. *Ворона*.

СКАКУН

Прізвище дівчини, яке стало прізвищем її приятеля (про особливості появи такого прізвиська див. *Матюх*).

СЛІПІЙ

Див. *Сліпа Блинда*.

СЛІПА БЛИНДА

Прізвисько є похідним від прізвиस्क *Сліпий* і *Блинда*. У появі прізвиська маємо появу зайвого компонента: до слова *блинда*, що позначає ‘сліпець/сліпий’, додано означальник *сліпа*; як наслідок утворилося словосполучення *сліпий сліпець*. На перший погляд таке поєднання є аномальним, алогічним.

Пояснити таку метаморфозу можна через цілком реальні і зрозумілі факти.

По-перше, значення слова *блинда* діти не знали – воно стало прізвищем після почуті розмови дорослих (див. *Блинда*). Значення цього слова діти не пов’язували з відомими їм словами *сліпець*, *сліпак*, *сліпий*. Про це свідчать деякі факти. По-перше, до прізвиська *Блинда* не з’явилося очікуваного в цьому товаристві синонімічного прізвиська *Сліпець* чи його форм *Сліпак*, *Сліпий*. По-друге, активні користувачі цього прізвиська через чотири десятки років не змогли пояснити значення слова *блинда* – отже, не знали його і в часи функціонування прізвиська.

По-друге, знаючи видільну ознаку-фізичну ваду (сліпоту) носія прізвиська *Блинда*, однокашники додали до прізвиська прикметник *сліпа*, узгодивши його в роді з прізвищем (хоча носієм прізвиська був хлопець).

Наслідок – поява прізвиська *Сліпа Блинда*.

Використовували це прізвисько, як і *Блинда*, з метою дошкулити, допекти, принизити. Проте двоелементність цього прізвиська, крім зазначеного, уможлилювало створення ефекту “затягування в часі” – помножувало міру дошкульності.

Зі зникненням прізвиська *Блинда* зникло і прізвисько *Сліпа Блинда*.

Ще – *Блинда*, *Коса Блинда*.

СМЕТАНА

Сергій відрізнявся від своїх ровесників незвичайно світлим, майже білим волоссям. Улітку ця відзнака ставала ще виразнішою. Звідси і прізвисько *Сметана*, яке отримав у першому класі і чув його й по закінченні школи.

Використовували його по-різному: молодші з метою роздратувати і ніби дати задачі (оскільки фізично не могли цього зробити); ровесники – як дружне, неофіційне звертання-називання; старші – як вияв деякої зневаги.

Ще – *Вайс*.

СОВА

У дитинстві (перший-третій клас) Толя мав деяку диспропорцію свого тіла: страшенно велика голова і ще більші очі. У першому класі виявив неабиякі здібності у навчанні – його на всі лади вихваляли вчителі. Саме такі особливості стали причиною появи у Толі прізвиська *Сова*. У середніх класах диспропорції десь пощезли, як і пощезли неабиякі здібності. Проте *Сова* залишила дитячий будинок аж після закінчення восьмирічки.

Використовували прізвисько як звичайний засіб дражніння.

СОЛІТЕР

Див. *Ціп’як*.

СОПА

З-поміж інших це прізвисько мало досить цікаве походження і зміни в його використанні, чим до певної міри було унікальним. Поява його зумовлена однією з особливостей хлопця: його завжди підводив власний ніс – міг неочікувано й самостійно (без дозволу і волі власника) показувати свої ‘породжувальні’ можливості у найнесподіваніших ситуаціях. Хлопчина, знаючи про це, постійно стежив за підступним носом і частенько робив мимовільний рух рукою, яким ніби хотів відправити все назад до носа. Боротися зі своїм носом було нелегко. Саме підступність носа й стала причиною появи прізвиська *Сопляк*. І використовували його як знущальний засіб.

Проте десь у шостому класі це прізвисько набуло нових форм і стало звучати по-новому – *Сона*. На протилежне змінилися в нього і функційні особливості – його стали використовувати як дружне звертання до рівного не тільки ровесники, а й старші вихованці.

Думаю, такі метаморфози трапилися з різних причин. Зовнішня (об’єктивна) причина: у дитячому будинку були справжні сопляки у прямому значенні цього слова, тому сама назва не мала (і не могла мати) як такого статусу власної назви; у хлопчини ніс таки став його слухатися і залишив будь-які підступні спроби ганьбити свого власника. Внутрішня (особистісна) причина: хлопець вирізнявся чеснотами, які цінувалися з-поміж однокашників – не зрадить, на нього можна було розраховувати у будь-яких справах (в іграх, у спільних походах до чужих садків чи на баштан, навіть у бійці проти старших); відрізнявся він і шкільними успіхами, що в ті часи мало неабияку вагу.

І зараз, після десятків років від тих подій друзі поміж собою інколи його називають *Сона*.

СТИЦЬ

Прізвисько з'явилося внаслідок утинання іншого прізвиська – *Стицько*. Використовували як нейтральне звертання. Див. *Стицько*.

СТИЦЬ-ГРИЦЬ

Прізвисько з'явилося внаслідок приєднання до прізвиська слова без будь-якого контекстового значення – за зразками поширених у дитячій мові словосполучень-відгомонів *Тетяна-репетяна, Марія-кукуря, Едя-медя, тіда-рїда*. Пізніше другу частину *Гриць* зрідка використовували як окреме прізвисько.

Використовували прізвисько молодші вихованці без будь-яких образливих відтінків.

СТИЦЬКО

Прізвисько постало внаслідок мовної (звукової) гри – обігрування прізвища хлопця *Стіжко*. Як саме і які саме перетворення відбувалися – сказати важко. Можливо, поява прізвиська безпосередньо пов'язана з відпрізвищним утинком *Стіжа*.

Використовували прізвисько як звичайний засіб дражніння без будь-яких конотацій.

СТІЖА

Прізвисько утворено шляхом утинання хлоп'ячого прізвища *Стіжко* з додаванням форманта -й(а).

Використовували як дружнє звертання-називання.

СТОСА

Прізвисько утворено шляхом утинання прізвища *Стосенко* з додаванням закінчення -а.

Використовували як дружнє звертання.

СТРІХА

Див. *Горобець*.

СТРЮЧОК

Прізвисько утворено від прізвища хлопця *Стрюк*.

Використовували прізвисько старші вихованці як вираження покровительства й заступництва.

ТЕРТЄСКА

Див. *Черкеска*.

ТЕТЄРЯ

Див. *Глуха Тетеря*.

ТІРКИ

Див. *Нідзєля*.

ТІТКА

Оля була вищою ростом від своїх ровесників і вже мала прізвисько, пов'язане з цією ознакою. Проте наявність одного ознакового прізвиська ніяк не свідчила про те, що не з'явиться інше – у цьому разі природних стримувачів не існувало.

У час, коли Оля навчалася в сьомому класі, хтось із вихованців розповів анекдот про заплаканого маленького хлопчика, який просив високу тіточку дістати на дереві пташку. Анекдот (як і більшість інших у ті часи) звучав поросійськи, і закінчувався звертанням до тіточки: *ТЬоть, а тьоть! Достань тичку!*

Після цього Олю стали називати *Тітка*. Крім цього прізвиська, існували деякі інші його форми: *Тіточка, Тьотя*; інколи використовували всю фразу *Тьотя, дістаньте пташку!*

ТОПТИГІН

Див. *Топтя*.

ТОПТЯ

Порівняно з іншими ровесниками Толя був неповоротким, не встигав за ними в іграх, у розвагах, у роботі. Тому, ще перебуваючи в дошкільному дитячому будинку, отримав прізвисько *Топтигін* (за назвою ведмеда в російських казках). У Михайлівському дитячому будинку він підтвердив відповідність прізвиська (особливо яскравим підтвердження виявилось на уроках фізкультури). Проте це прізвисько дещо удосконалили відповідно до нових умов і потреб буття. Толю стали називати *Топтя*.

Використовували прізвисько як іронічну назву. Десь уже в третьому класі прізвисько зникло через свою неактуальність і появу інших прізвиськ, значущіших.

ТРІЦЕПС

Правильне написання і відповідна літературна вимова цього слова – трицепс. Проте в товаристві вихованців його вимовляли відповідно до латинського написання *трицепс* (звичайно про латино-українські особливості правопису й написання не підозрювали).

Прецедентом до появи цього прізвиська було прізвисько *Біцепс*: хтось із хлопців дізнався про існування, крім біцепсів, й іншого різновиду м'язів – трицепсів (можливо, уважно слухав учителя на уроці, можливо, десь вичитав). Звичайно, такі знання необхідно було в чомусь виявити, зафіксувати. Саме асоціативна пара *біцепс-трицепс* стала причинком для присвоєння Валерці ще одного прізвиська – *Трицепс*.

На відміну від свого 'напарника', це прізвисько мало свої особливості використання. По-перше, мало меншу частотність порівняно із *Біцепс*; по-

друге, його здебільшого використовували поруч із *Біцєнс* як увиразник, підсилювач функцій прізвиська *Біцєнс*.

ТУПИЦЯ

Прізвисько унікальне тим, що його носій не мав ознак, які б могли стати основою прізвиська.

Петя виховувався у сім'ї і прибув до дитячого будинку десь у четвертому класі. У навчанні, як і багато інших вихованців, мав звичайні здібності (як на сьогоднішні вимоги до учнів й оцінювання їхніх знань був би відмінником). У радянські часи (особливо в останні два десятиліття СРСР) дістати гарну книжку було проблемою: треба було мати блат у книгарні, служити в партійних органах влади тощо. У дитячому будинку була прекрасна (хоча й не упорядкована фахівцем) бібліотека, якій би позаздрили й міські дитячі бібліотеки (зарубіжна й вітчизняна художня література на різні смаки й уподобання, у тому числі й призначена для дітей). Читання художньої літератури було одним із улюбленіших занять вихованців – читання без принуки. Не був винятком у цьому і Петька – читав багато і різного.

Отже, хлопець був звичайним вихованцем, мало чим відрізнявся від інших. І все ж ... отримав прізвисько, яке не вказувало на відповідну видільну ознаку, й сама ознака (тупий) не була йому притаманною.

Точно не можу назвати справжньої причини появи цього прізвиська. Проте, урахувавши загальну тенденцію прозивання в цьому товаристві ознаковими прізвиськами, можу дати цілком реальне пояснення, хоча і з деякою долею припущення.

Мабуть, тут варто говорити про дві причини-підстави. *Перша*: коли Петька з'явився в дитячому будинку, він не міг зразу призвичаїтися до нових умов життя й поведінки і повністю їх сприйняти. Звичайно, порівняно з іншими вихованцями він виділявся поведінково, реакціями, діями. Саме таку "незвичність" однокашники й потрактували як тупість. *Друга* геть не пов'язана з першою. Думаю, що тут спрацював принцип "аби не мене": автор прізвиська, знаючи про деякі свої недоліки, завдав своєрідного попереджувального удару – назвав Петьку *Тупицею*, щоб його самого так не назвали. Яке з цих припущень переважає – не беруся стверджувати.

Використовували прізвисько як засіб приниження. Хоча в старших класах використання зазнало деяких змін: однокашники стали рідше використовувати це прізвисько, застосовуючи інші – похідні від нього прізвиська.

Прізвисько стало початком для творення невеликого прізвиськового гнізда

Пень   Пеньок
↑   ↑
Тупиця → Пуп Землі → Пуп → Пупок

ТХІР

Василь був підступний і мстивий. Не забував образ до тих пір, доки у якийсь спосіб не розправиться з винуватцем. До того ж названі риси виявляв тільки у стосунках із молодшими вихованцями, старших він уникав. Через такі властивості його прозвали *Тхором*. Можливо, вибору саме цього прізвиська сприяв популярний з-поміж вихованців віршовий твір Богдана Чалого "Пригоди Барвінка і Ромашки", в якому саме Тхір як дійова особа втілював риси Василя.

Використовували прізвисько як знущально-знеславлений засіб.

УЗУРПАТОР

Толя був самостійним вихованцем. Багато читав і добре навчався. В обстоюванні правоти і справедливості міг заперечувати вихователям і навіть директорів.

Традиційно щотижня в суботу в дитячому будинку підсумовували досягнення, надбання і втрати. В основі підсумків лежали шість показників-параметрів діяльності кожного з вихованців і бригади загалом: успішність, поведінка, зовнішній вигляд, санітарний стан, праця, дружба. Підсумки озвучували бригадири кожної з бригад на вечірній лінійці. Хвалили переможців, ганили розгільдяїв, призначали відповідне покарання чи заохочення. Верховенствував на цих лінійках директор дитячого будинку.

Якось директора не було в дитячому будинку, тому лінійку проводив його заступник Федір Климович – людина цікава й неоднозначна. Найбільше він вражав вихованців своїм неповторним умінням розповідати прочитане: розповідав майже дослівно, неспіхом, відтворюючи відповідні інтонації й нюанси, інколи домислював своє. Зізнаюся, що такого другого оповідача я так і не зустрів у своєму житті.

Під час проведення лінійки в чомусь звинувачували Толіного друга. Толя, скільки мав голосу – щоб почули всі у залі, заступився за друга, заперечивши всі звинувачення. При цьому свої слова підпер спростувальними доказами. Ніхто такого не очікував – запанувала мертва тиша. І тут, як грім із неба, голос Федора Климовича: *Ах ти ж узурпатор отакий!!! До яких пір ти будеш...* Знову тиша. Пауза... І ... дружній сміх дітей (як з'ясувалося пізніше, ніхто з дітей не чув і не знав цього слова).

Ясно, що з лінійки Толя йшов із новим прізвиськом – *Узурпатор*.

Використовували прізвисько по-різному: одні – як знущальний засіб, інші – як вираження захоплення (інколи у формі *Узурпик*).

УЗУРПІК

Див. *Узурпатор*.

ФАЗА

Якось у селі удосконалювали електромережу – міняли дерев'яні опори на бетонні. Хтось зі старших хлопців розповідав про це і в ході оповіді сказав, що дядьки (електрики) говорили про те, що *пропала фаза*. Ігорьок, який ще

не вивчав фізики, тут же запитав: “А де ж вона зараз? Її ще не знайшли?”. Оповідач якось усміхнувся хитро і сказав: “Я її заховав, вона лежить під стовпом біля дороги на межі із Мицями. Сходи принеси”. Ігорьок миттю кинувся виконувати завдання. По деякім часі приходить розчарований, пригнічений: “Там немає ніякої фази. Її хтось уже забрав”.

З тих пір в Ігорька з’явилося нове прізвисько – *Фаза*.

Використовували прізвисько як знущально-саркастичне ім’я для нагадування минулих подій.

ФЁСЬКА 1

Див. *Феся*.

ФЁСЬКА 2

Див. *Язиката Феська*.

ФЁСЯ

Прізвисько утворено шляхом утинання прізвища *Фісун* з одночасним дооформленням закінченням *-а* і зміною звука [i] на звук [e]. Пізніше (мабуть, під впливом наявного фольклорного імені жінки), відбулося нарощення форманта *-к(а)*.

Використовували прізвисько як дружнє звертання-називання.

ФІЛЯ

Прізвисько утворено шляхом утинання прізвища *Філенко* з одночасним дооформленням закінченням *-а*.

Використовували прізвисько як дружнє звертання-називання.

ФІП

Прізвисько пов’язане з прізвиськом *Фаза*. Повне ім’я й ім’я по батькові нашого героя – Ігор Петрович. У тріаду ‘прізвище – ім’я – ім’я по батькові’ замість прізвища вставлено прізвисько. Від повної назви й утворено абрєвіаційне прізвисько *Фіп*. Прізвисько своєю мотивацією є унікальним – воно єдине з-поміж інших утворено абрєвіаційним способом.

Використовували з тією ж метою, що й *Фаза*.

Див. *Фаза*.

ФУС

Прізвисько з’явилося як наслідок отриманих нових знань із німецької мови, як реальний вияв цих знань і їхнього практичного використання – відповідник до власне українського прізвиська *Нога*.

У використанні нічим не відрізнялося від свого прототипу і радше було виявом мовно-прізвиськової гри; часто використовували у чергуванні з прізвиськом *Нога*.

Див. *Нога*.

ЦВЯХ

Поява прізвиська стала виявом процесів ‘українізації’ – Петро мав російське прізвище Гвоздик, у побуті позбувся такої ‘наруги’.

Використовували як звичайний неофіційний заміник прізвища, друзі частенько використовували у формі *Цвяшок*.

ЦВЯШОК

Див. *Цвях*.

ЦИБУЛІНА

Див. *Цибуля*.

ЦИБУЛЬКА

Див. *Цибуля*.

ЦИБУЛЯ

Люба була невеличкого зросту, зовні не виділялася з-поміж дівчат. Прекрасно грала у волейбол, теніс (не уступала в цьому хлопцям). Добре навчалася. На жаль, не можу пригадати, чому Любу так називали.

Використовували прізвисько як звичайне дражніння.

Ще – *Цибулина*, *Цибулька*.

ЦИГАН

З-поміж своїх однокласників Сергій помітно вирізнявся своїми рисами, поведками, поведінкою. Артистичний (сцена – тільки для нього, завжди замала), активний, із хорошими задатками до спортивних занять. Пронирливий, постійне бажання і готовність когось обдурити і комусь нашкодити, уникання фізичної праці і нездатність до неї, неспадійність у стосунках. Невисоко зросту, вродою не виділявся. Смугляве обличчя, що робило його схожим на цигана. Мабуть, оці всі та інші ознаки й стали основою появи прізвиська *Циган*.

Використовували прізвисько як звичайний засіб дражніння (так його називали навіть дорослі).

ЦП’ЯК

Валерка був чи не найхудшим із-поміж ровесників. До того ж відрізнявся від них тим, що їв більше, ніж його ‘нормальні’ друзі. І ніколи не наїдався. Через те мав кілька відповідних прізвиськ.

В останні дні літа в дитячому будинку видавали підручники. З-поміж вихованців були такі, хто перерізував підручники протягом кількох днів чи двох-трьох тижнів (до такого читива не належали підручники з математики, хімії, фізики – їх просто переглядали). До того ж починали з улюбленого предмета.

Цього літа отримали й підручник, в якому йшлося про черв’яків. Про глистів і дощових черв’яків уже знали. Найбільший інтерес викликав стрічковий

черв'як – цїп'як, який живе в кишечнику людини і тварин, від того люди страждають і стають худими. Всі ознаки підтверджували догадку, що у Валерці живе цїп'як. Уже у вересні хлопець мав прізвисько *Цїп'як*. І коли вчитель весною, розповідаючи про черв'яків, згадав про цїп'яка, всі однокласники багатозначно дивилися на Валерку, тим самим виказуючи, що знають про цїп'яка все і навіть більше. Оскільки в розповіді вчителя частенько фігурував один із видів – бичачий цїп'як, то Валерку стали називати ще й *Бичачим Цїп'яком*. Чужомовна назва черв'яка і відповідне прізвисько *Солітер* не прижилося – його невдовзі перестали використовувати.

Коли ж дізналися, що цїп'яка можна вивести з організму за допомогою пареного молока, то Валерку, дражнячи, запитували: *Не хочеш пареного молока?*

Використовували прізвиська як знушально-принизливий засіб дражніння. Вони фактично витіснили з активного вжитку інші прізвиська, що вказували на худорбу хлопця.

Ще – *Солітер, Бичачий Цїп'як*.

ЦУМА

Див. *Цумадан*.

ЦУМАДАН

Дівчинку прозивали *Чемоданом*. На телеекранах з'явився черговий випуск популярного мультфільма “Ну, постривай!”. Один із героїв Вовк, погрожуючи своєму вічному суперникові Зайцю, замість слова *чемодан* вимовив *цумадан*, унаслідок чого погроза звучала так: *Ну, цумадан, постривай!* Після того слово-помилка *цумадан* стало прізвиськом дівчинки. Пізніше через потребу узгодити родову ознаку прізвиська з його носієм прізвисько зазнало утинання, внаслідок чого з'явилося ще одне – *Цума*.

Використовували ці прізвиська, як і *Чемодан*. Зрештою, з них трьох лишилося прізвисько *Цума*, яке використовували як дружнє звертання-називання.

ЧЕМОДАН

Чому так називали дівчинку – не знаю.

Використовували це прізвисько як звичайний засіб дражніння.

Ще – *Цума, Цумадан*.

ЧЕРВОНЕЦЬ

Прізвисько вторинної похідності. Радянська купюра номіналом десять карбованців мала червоनावий колір – звідси і її назва. Валерка первісно мав прізвисько *Десятка*. Це прізвисько отримав за аналогією до наявної загальноомовної синонімічної пари *десятка-червонець*, що позначала одну і ту ж грошову одиницю.

Прізвиська використовували як абсолютні синоніми без будь-яких функційних і змістових особливостей – служили нагадуванням про колишні “заслуги”, отже, повертали носія цих прізвиськ у дискомфортну для нього ситуацію.

Див. *Десятка*.

ЧЕРКЕС

Див. *Конюшня*.

ЧЕРКЕСКА

Володька був добрим хлопцем. Мав рідкісну ознаку – постіне бажання й готовність усім допомагати й допомогти (залишився таким і в дорослому житті). Що з того виходило – інша річ. Найкраще міг виявити таку свою рису на підсобному господарстві. На відміну від інших вихованців, не віддавав перевагу комусь із підшефних – коням, коровам чи поросяткам. Допомагав аби допомогти.

Якось Зорька привела лошатко. Звичайно, в силу зазначених обставин Володька перший дізнався про цей неймовірно значущий факт. Поніс усюди. Але замість оповістити всіх про Зорьку, він чомусь похвалився, що родила Черкеска (але подібну кличку мав кінь Черкес). Звичайно, сьогодні як мовник можу стверджувати про цілком нормальне Вовчинське повідомлення: адже Зорька, будучи в одній стайні з Черкесом цілком могла зватися як його подруга Черкеска (як і в людей – дружина за іменем чоловіка: Плужник – Плужничка). Але тоді таких тонкощів однокашники не знали. А Володька придбав нове прізвисько *Черкеска*.

Оскільки Володька вимовляв кличку коня якось специфічно (замість звука [ч] вимовляв [т]), то мав паралельне прізвисько – *Тертеска*.

Звичайно, це прізвисько в обох формах було образливим, але, як пригадую, сам Володька на нього, як і на інші прізвиська, не дуже реагував. Ось чому, усупереч очікуванням, це прізвисько не мало якихось явних негативно-експресивних ознак.

Ще – *Тертеска*.

ЧУГУЙ

Утворено прізвисько шляхом утинання прізвища *Чугусвець*.

Використовували як дружнє звертання-називання (друзі і зараз так звертаються до нього, називають його поміж собою).

ЧУШКА

Школярі багато в чому самі заробляли на утримання своєї школи і забезпечення її життєдіяльності: допомагали в колгоспі-радгоспі збирати урожаї картоплі, соняшника, яблук, пололи огородину, вирощували сорго і в'язали з нього віники, щось виготовляли в майстерні... Саме дякуючи неабияким старанням директора школи Сулим Марії Дмитрівни, її працьовитості й наполегливості, у селі збудували прекрасну школу (до того

ж не за типовим-заялженим проектом) і школа мала набагато кращу матеріально-технічну базу, ніж могла мати на мізерні державні кошти.

Добрим помічником у таких роботах і безпосереднім виконавцем багатьох робіт був Бражник Василь Максимович (він же Штірліц). Маючи відповідну освіту, працював у школі бібліотекарем, а будучи добрим у руках і ногах, за сумісництвом викладав працю і фізкультуру.

Одним із видів заробітку на утримання школи і водночас видів трудового виховання й навчання було збиральництво. Зокрема, школярі разом із учителями збирали цвіт конвалії, лікарські трави, ягоди, які потім здавали до аптеки. Виручені кошти йшли на придбання спортінвентаря, препаратів для фіз- і хімкабінетів, наочності тощо.

Якось пішли в ліс аж за Ворскло, у сторону села Матвіївки. Збирали конвалії. Поки йшли лугом, Василь Максимович розповідав про свою службу в армії: забрали його до армії в останній рік війни (встиг навіть відзначитися на війні), служив сім років. Розповідав про особливості служби. Зокрема, про те, як солдати із азійських республік не їли свинину. Інші ж солдати, щоб мати більше їжі і бути ситими, частенько говорили, що їжу приготували зі свининою чи на смальці – навіть тоді коли такого й не було. Реакція азійців була одна: вони схоплювалися із-за столів і з вигуками *Чушка! Чушка!* виходили з їдальні.

Василь Максимович був добрим оповідачем. Слухачі сміялися, повторювали його слова. Тільки одному зі слухачів потім було не до сміху: він уже мав прізвисько *Свиня*, а після цієї оповідки й відповідно поповнення словникового запасу однокашників новим словом він ‘придбав’ ще одне – *Чушка*.

Використовували прізвисько як знущально-принижувальну назву.

Див. *Свиня*.

ШВАЛЬ

В українській мові це слово належить до розмовних і має низку значень різної активності використання: 1) гральні карти ‘невисокого номіналу’; 2) усякий непотріб; 3) босота, шпана, вуркагани. Третє зі значень могло б стосуватися всіх вихованців дитячого будинку і бути збірною назвою. Проте жодне зі значень не стосується цього прізвиська, бо і самі вихованці не підозрювали про таке значеннєве багатство слова. Прізвисько є складником прізвиського гнізда *Криса* і безпосередньо пов’язано з прізвиском *Шушваль* – реально (за уявленнями вихованців) з’явилося внаслідок утинання його першого складу.

Використовували як і прізвисько *Шушваль* – з метою обізвати, принизити, дошкулити. Молодші вихованці, часто наслідуючи зразки-відгомони, використовували ритмічно-звукове посднання *Шушваль-Шваль*, при цьому ніби наспівуючи саме прізвисько.

Див. *Криса*, *Шушваль*.

ШОСТА КУЧКА

Михайло Семенович (він же *Циклон*), у минулому кадровий офіцер, працював у дитячому будинку вихователем, а в сільському клубі кіномеханіком. Якось у клубі він виявив велике неподобство, що рівне було святотатству – хтось замість того, щоб накласти в штани, наклав в одному з куточків кінозали. Обуренню кіномеханіка-вихователя не було меж. Проте, маючи з минулого прекрасний досвід налагоджування агентурної мережі, через тільки йому відоме джерело швидко виявив винуватця. І ось Михайло Семенович стоїть перед об’єктом свого гніву. А об’єкт зі світлими відкритими широко очима (через них мав прізвисько *Сова*), нічого не підозрюючи, усміхається своєму вихователю. Зі словами “Ах ти ж, подлец! [це було улюблене звертання М.С. до порушників будь-якого спокою і дисципліни] Як ти смів наваляти у клубі шість куп?”. Толя, зрозумівши, про що йдеться, і намагаючись виправдатися у безпідставно приписуваному йому такенному святотатстві і неймовірних можливостей, відповів: “*То не я. Я тільки шосту*”. Що було далі, як розвивалися події після такого зізнання – не знаю. Але Толя, крім наявних прізвиस्क, придбав ще одне – *Шоста Кучка*.

Прізвисько було унікальним тим, що його використовували з абсолютно різною метою, з абсолютно протилежними намірами: і з метою допекти, дошкулити, і з іронічною, гуморною метою.

Ще – *Кучка*.

ШПИК

Марійка була в нашому класі тихою, непримітною дівчинкою. Нічим особливим, що виходило б за межі шкільного навчання і дитбудинківської просвіти, не цікавилася. Прізвисько утворено шляхом утинання прізвища дівчинки *Шпигоцька*. Звичайно, за умови простого утинання мало з’явитися прізвисько *Шпиг* із можливим доточуванням суфікса *-ун*. Думаю, що на таке словотвірнo-звукове коригування вплинув один помітний в описувані часи кіно-книжковий факт. Прізвисько в Марійки з’явилося в першому класі. Актуальними тоді були фільми і книги про Леніна. Здебільшого в тих творах ішлося про те, як за Леніним постійно шпигував чи не увесь спецкорпус царської жандармерії, а Ленін завжди міг їх перехитрити й позбутися переслідувачів. Оскільки книжки й фільми переважно були російською мовою, то й вистежувачів діти знали як *шпиків*.

Використовували це прізвисько здебільшого як засіб повернути Марійчину увагу, ‘зачепити’ її.

ШТРУМФ

Як тільки на уроці німецької мови ми ознайомилися з темою “Одяг”, Ніна, яка вже мала прізвисько *Панчоха*, вийшла з класу із прізвиском *Штрумф* – вияв успішного засвоєння теми і практичного використання знань (що в перекладі мовою викладання методики – зв’язок теорії з практикою життя). Ніде правди діти, під час використання прізвиська порушували норми німецької мови: його вимовляли [штрумф], уникаючи важкого для вимови

збігу кількох губних приголосних (такі чужі українській мові збіги приводили до спрощення у групах приголосних).

У використанні ім'я нічим не відрізнялося від свого прототипу і радше було виявом мовно-прізвиськової гри; часто використовували у чергуванні з прізвиськом *Панчоха*.

Див. *Панчоха*.

ШУШАРА

Прізвисько є складником прізвиськового гнізда *Криса* і безпосередньо пов'язано з прізвиськом *Криса Шушара* – з'явилося внаслідок утинання одного зі слівних його елементів.

Використовували з тією ж метою, що й *Криса Шушара*, проте це прізвисько було частотнішим у використанні.

Див. *Криса Шушара*.

ШУШАРА

Прізвисько є складником прізвиськового гнізда *Криса* і безпосередньо пов'язано з прізвиськом *Шушара*. Походження цього прізвиська зумовлено неправильним наголошуванням уже наявного в хлопця прізвиська *Шушара* (можливо, під впливом російської загальної назви *шушера* 'сброд, дрян') зі збереженням його первісного значення – власна назва криси.

Використовували з тією ж метою, що й *Криса Шушара*, проте з меншою частотністю; десь у сьомому-восьмому класі прізвисько не використовували зовсім, можливо, через появу похідних – *Шушваль* і *Шваль* – значущіших у виконанні прізвиськових функцій.

Див. *Криса Шушара*.

ШУШВАЛЬ

Прізвисько є складником прізвиськового гнізда *Криса*. В українській мові це слово належить до розмовних і має значення 'негідник, нікчема, не варта уваги особа'. Це слово за певних умов могло б стосуватися всіх вихованців дитячого будинку і бути збірною назвою. Проте самі вихованці не підозрювали про таке значення слова і приліпили його як прізвисько одному з однокашників, пов'язавши його з прізвиськами *Шушара* і *Шушара*, зберігши зміст прізвиська 'криса'. У такий спосіб прізвисько стало складником прізвиськового гнізда *Криса* і безпосередньо пов'язано з прізвиськами *Шушара* і *Шушара*.

Використовували як і прізвиська *Криса*, *Шушара* і *Шушара* – з метою обізвати, принизити, дошкулити. Молодші вихованці, часто наслідуючи зразки-відгомони, використовували ритмічно-звукове поєднання *Шушваль-Шваль*, при цьому ніби наспівуючи саме прізвисько.

Див. *Криса*, *Шушара*.

ЩУКА

Див. *Риба*.

ЯЗИКАТА ФЕСЬКА

Володька був на диво усюдисущим. Знав усі новини (дарма, що не був на місці події). І миттєво щедро і з радістю ділився тими новинами. Ділився навіть із тими, кому до тих новин було байдуже. Усі знали: хочеш про щось довідатися – біжи до Вовки. За таку свою особливість отримав ім'я героїні багатьох українських казок *Язикатої Феськи*. Оскільки Вовка завжди поспішав викласти новину, то він швидше не говорив, а лопотав-лепетав. За це отримав ще й прізвисько *Лепетя*.

Використовували прізвисько як звичайну назву.

Ще – *Феська*.

ЯСТРУБ

Див. *Кібець*.

ЯЧМІНЕЦЬ

Багато вихованців дитячого будинку (тільки хлопці) страждало від ячмінців – гнійне гостре запалення волосяного мішечка виї та сальної залози краю повіки. Яких тільки зусиль не докладала Марвана Лікарка, але хвороба щороку когось та й уражала. Найбільше з-поміж інших страждав Юрко – ячмінці цілими гронами обсідали його очі. Йшлося навіть про необхідність переливання крові. Можливо, саме такий перебіг хвороби став причиною появи прізвиська у Юрка, а не в кого іншого.

Використовували прізвисько як засіб дражнення, дошкуляння.

Видано коштом автора

Наукове видання

Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна
Харківське історико-філологічне товариство

Нелюба Анатолій

Прізвиська моїх однокашників
Науково-популярний нарис

Художники : Артем Нечаусов
Олександр Нелюба

Підписано до друку 31.01.2014. Формат 60x84/16.
Гарнітура "Таймс". Ум. друк. арк. 6.
Наклад 100 прим. Зам. № 2-9.

Віддруковано в друкарні ТОВ "Цифра принт"
на цифровому лазерному комплексі Xerox DocuTech 6135.
Адреса: м. Харків, вул. Данилевського, 30.

anatoliy_nelyuba@ukr.net